

KONINKLIJKE
HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ
DER WETENSCHAPPEN

WAAROM DEO ET PATRIAE?

GELOOF ÉN WETENSCHAP IN DE EERSTE JAREN
VAN DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ

door
Prof. dr. Willem B. Drees

HAARLEMSE VOORDRACHTEN
LXXXIII

HAARLEM
2024

WAAROM DEO ET PATRIAE?

GELOOF ÉN WETENSCHAP IN DE EERSTE JAREN
VAN DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ

WAAROM DEO ET PATRIAE?

GELOOF ÉN WETENSCHAP IN DE EERSTE JAREN
VAN DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ

door

Prof. dr. Willem B. Drees

*Voordracht gehouden in de
Algemene Vergadering van 25 mei 2024*

HAARLEMSE VOORDRACHTEN

VOORDRACHTEN GEHOUDEN IN DE ALGEMENE
VERGADERING VAN DE KONINKLIJKE HOLLANDSCHE
MAATSCHAPPIJ DER WETENSCHAPPEN

LXXXIII

HAARLEM
2024

WAAROM *DEO ET PATRIAE*?
GELOOF ÉN WETENSCHAP IN DE EERSTE JAREN VAN DE
HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ

Willem B. Drees

Secretaris voor de geestes- en maatschappijwetenschappen van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen; emeritus hoogleraar godsdienstwijsbegeerte en ethiek, Universiteit Leiden; emeritus hoogleraar filosofie van de humanities, Tilburg University.

Mevrouw de voorzitter,

Geachte directeuren en leden van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, om de termen uit onze eerbiedwaardige geschiedenis te gebruiken,

U denkt dat u lid bent van een wetenschappelijk genootschap, het oudste wetenschappelijk genootschap van Nederland. Laat ik u vandaag van deze misvatting verlossen. Of er althans een vraag bij stellen: is bij de oprichting de Hollandsche Maatschappij wel een *wetenschappelijk* genootschap? Waarom is dan het devies van onze Maatschappij *Deo et Patriae*, voor God en Vaderland?

Figuur 1. Zegel van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Voor de huidige KHMW met kroontje.

Waarom deze religieuze en politieke verwijzing? Wat was de rol van geloof bij de oprichting van de Maatschappij? Hoewel ik geen historicus ben, waag ik me hier aan een cultuurhistorische lezing over de beginjaren van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Daarbij geef ik in het bijzonder aandacht aan opvattingen over geloof en wetenschap, en zo is het ook mijn eigen vak, de godsdienstfilosofie.

Deo et Patriae staat ook vandaag de dag als devies op onze publicaties en ons briefpapier. De leuze ‘voor God en Vaderland’ vind ik ongemakkelijk in het licht van religieus geïnspireerd geweld en eng nationalisme. Kan deze formule nu nog aanvaardbaar zijn als devies van onze Maatschappij? Dat wordt het ahistorische thema van de laatste van de vijf secties waaruit deze voordracht bestaat.

Deze Haarlemse Voordracht heeft de volgende vijf secties.

1. Was de Hollandsche Maatschappij een religieus gezelschap?
2. Wat heeft natuurstudie met geloof te maken?
3. Wie waren de eerste directeuren en leden?
4. Hooft de Hollandsche Maatschappij wel bij de Verlichting?
5. Heeft *Deo et Patriae* nog betekenis voor de KHMW?

Literatuur

Bijlage: De pennenstrijd van C.C.H. van der Aa en C. Nozeman, 1750-1752

Was de Maatschappij een religieus gezelschap?

Laten we beginnen bij het begin, de oprichting in 1752 en de eerste jaren. Wat was oorspronkelijk het doel van de Maatschappij? Wat de naam? Wat staat er op de medaille? Hoe trad de Maatschappij naar buiten met de *Verhandelingen*?

Doelstelling

Wat was ten tijde van de oprichting het doel van de Maatschappij? De oorspronkelijke doelstelling, kort na de oprichting, luidt als volgt:

De Verheerlyking van God, en de bevordering der Welvaart van onze Medemenschen, byzonder van ons Vaderland, zy de onveranderlyke Grondwet deezer Maatschappye, en het voornaamste doelwit haare Bestierders en Leden.¹

Ziet u dat in deze “onveranderlyke Grondwet” het woord ‘wetenschap’ niet voorkomt? Ook het huishoudelijk reglement van 1757 spreekt van “het heilzaame Oogmerk der Maatschappye (de Eer van God en de Welvaart van ons dierbaar Vaderland)”.

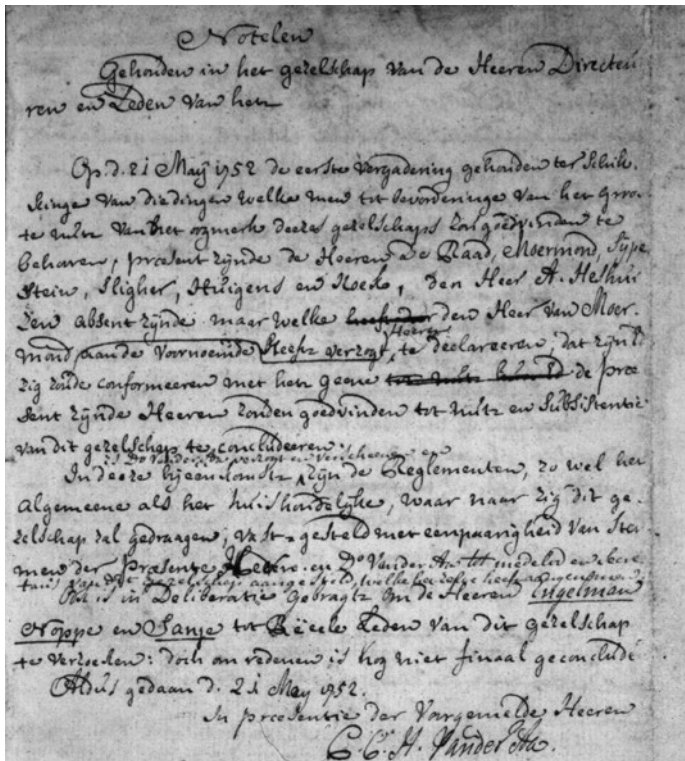
Wat een verschil met een eeuw later, 23 Februarij 1861, wanneer de “Wet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen” stelt “Het doel der Maatschappij is de bevordering der wetenschappen.” Niet alleen God is uit de doelstelling verdwenen, maar ook het Vaderland. Dat komt overeen met de opkomst van een wetenschapsbeeld waarin zuiver onderzoek voorop staat.² In de huidige doelstelling is de verwijzing naar het Vaderland in moderne vorm weer aanwezig: “De Maatschappij heeft ten doel de wetenschappen te bevorderen en een brug te slaan tussen wetenschap en samenleving.” ‘De verheerlijking van God’ lijkt echter definitief uit de doelstelling verdwenen.

1 Artikel I van de *Wetten van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen opgericht te Haarlem, Tweede druk* (Haarlem: J. van Walre, 1757). In Noord-Hollands Archief 444, #258. In de jaarvergadering van mei 1988 citeerde de toenmalige ondervoorzitter C.P.C. Fabius dezelfde tekst als doelstelling uit 1753 (notulen in eigen beheer KHMW, Haarlem); die versie uit 1753 heb ik niet gevonden. Huishoudelijk reglement van 1757: zelfde archiefnummer als de *Wetten*.

2 Latere edities van de Wet: zelfde archiefnummer. Wetenschapsbeeld: Theunissen 2002.

Naam

Een doelstelling is niet alles. Gelukkig hebben we ook onze naam, wij zijn de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*. Maar ook daar is iets mee aan de hand. Laat ik u een afbeelding tonen van de notulen van de oprichtingsvergadering van 21 mei 1752.

Figuur 2. Notulen van de oprichtingsvergadering, 21 mei 1752.

In het notulenboek is de aanhef van de notulen van de oprichtingsvergadering van 21 mei 1752 “Notulen gehouden in het gezelschap van de Heeren Directeuren en Leden van het”, en dan volgt er een lege ruimte waar een naam had moeten komen te staan.³ In de notulen is sprake van “dit gezelschap”; een naam en doelstelling ontbreken nog.

Precies zes maanden later, in de vergadering van 21 november 1752, is er in de notulen voor het eerst sprake van een “Tijtel”, namelijk: “*Genootschap van Nederlandsche Geleerden ter bevordering der welvaart van hun Vaderland, opgericht door eenige Heeren Directeuren resideerende te Haarlem.*”⁴ En op 10 januari 1753 besluiten de directeuren dat de titel van de werken van dit genootschap zal zijn:

*Verhandelingen van het Hollandsche Genootschap ter aanmoediging van Zaaken, nuttig voor het Vaderland en den Godsdienst opgericht te Haarlem in 1752.*⁵

Als het daarbij was gebleven, zou u lid zijn van “het Hollandsche Genootschap ter aanmoediging van zaken, nuttig voor het Vaderland en den Godsdienst”.

De Leidse hoogleraar Johan Lulofs, wetenschappelijk lid sinds het eerste jaar, maakte bezwaar in een brief aan de Directeuren van 25 februari 1753. De verwijzing naar God en Vaderland is voor hem geen probleem, maar het is méér dan hier nodig is. Wetenschap draait om zaken die nuttig zijn voor het Vaderland en voor de Godsdienst; “dus zal de titel van Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen alles

3 Notulenboek, de notulen van 21 mei 1752 (NH-Archief 444, #12; verdere citaten uit de notulen komen ook uit dit archiefstuk). In deze notulen is sprake “van die dingen welke men tot bevordering van het groote nut van het oogmerk deezes gezelschaps zou goedvinden te behooren”, maar staat niets over de doelstelling of de naam. Tekst van deze notulen in (Van Valkenburg 1978), 85. Ook Van Valkenburg wijst op de lege plek waar de naam had kunnen worden ingevuld.

4 Notulen van 21 november 1752. Cursief gebruik ik waar in het handschrift een onderstreping staat.

5 Notulen van 10 januari 1753.

insluiten, klaarder het oogmerk aantonen, en niemand aanstoot geven door haare wydlustigheid.”⁶ De eerste algemeene vergadering heeft vervolgens op 6 maart 1753 besloten

dat de Tijtel zijn zal *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*.⁷

Sinds die vergadering, tien maanden na de oprichting, is ‘wetenschappen’ de centrale term in de naam. Wie niet verder kijkt dan de naam kan gerust blijven denken dat het de wetenschappen zijn waar het deze nieuwe Maatschappij om gaat, maar daarachter steekt een verderstrekking idee, namelijk dat de wetenschappen van waarde zijn voor God en Vaderland. Dat zien we ook in het devies.

Het devies en de medaille

Het devies *Deo et Patriae* verschijnt in de notulen in augustus 1752 wanneer een medaille voor winnaars van de prijsvragen ter sprake komt. Destijds werd nog gedacht aan publicatie van winnende inzendingen in het tijdschrift van de beoogd drukker van de Maatschappij, Jan Bosch, het *Hollands Magazyn*.⁸ Het ontwerp van de Amsterdamse medailleur Joan George Holtzhey wordt als volgt beschreven.

Op de *voorzijde* zou zig vertoonen de Godsdienst en de Vrijheid, met haar omschrift *Deo et Patriae*. Op de *tegenzijde* de Waarheid met een laurierkroon in de hand dezelve aan iemand uitdeelende met een omschrift *Optime meritis*.

⁶ “Ingekomen stukken, 1753”, NH-Archief 444, #28. Volledige tekst in (Bierens de Haan 1952, 8), die het laatste woord echter als ‘wydlustigheid’ leest.

⁷ Notulen van 6 maart 1753.

⁸ Notulen 22 augustus 1752. *Hollands Magazyn, voorzien van aardrykskundige, historische, wijsgeerige, geneeskundige, rechts-geleerde, theologische, poëtische en oratorische waarnemingen, proeven, vraagen, schetsen, en verhandelingen*. De drie delen van het *Hollands Magazyn*, van 1750/1752, 1756 en 1758-1761 zijn te vinden in de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Het onderschrift op de tegenzijde zou zijn *promptuaria literati Harlemensis praemium*.⁹

De Maatschappij besluit op 10 januari 1753 tot uitgave van een eigen serie jaarboeken, de *Verhandelingen*, zoals hiervoor genoemd, en daarbij aansluitend een medaille van de Hollandsche Maatschappij. In 1754 wordt de medaille voor het eerst uitgereikt. Details zijn beschreven in het *Tafereel der stad Haarlem* uit 1808.

Op de voorzijde van den eerpenning ziet men de Godsdienst, leunende met de linkerhand op den Bijbel, die op een Altaar staat; naast haar zit het Vaderland, onder het beeld van Minerva, hebbende de speer, waarop de vrijheidshoed, in hare handen, en het wapen van *Holland* aan hare voeten, met het omschrift: *Deo et Patriae*. De keerzijde vertoont de Waarheid, met een lauwerkrans in de regter, en een' palmtak in de linkerhand, in 't verschiet ziet men Haarlem; het omschrift is: *Optime Meritis*.¹⁰

Figuur 3. Voor- en achterzijde van de penning.
(Nationale Numismatische Collectie, PE-13279)

⁹ Een *promptuarium* is een voorraadkast. Het *promptuarium literatum* verwijst hier naar het *Hollands Magazyn*. In bijeenkomsten op 4 december 1753 en 5 februari 1754 worden verdere details van het ontwerp besproken.

¹⁰ De Koning, deel II, 1808, 273n.

We zien het devies met de vrouwelijke gestalten van de Godsdienst en de Vrijheid ook, staande, in het ovalen zegel dat u aantreft op onze publicaties.

Ik moet mij hier trouwens voor onze geschiedenis verontschuldigen. Met de medaille komen vrouwen als symbolische gestalten in dit verhaal voor, de Waarheid als een schaars geklede dame, maar nog niet als collega's. Ruim 150 jaar later, in 1907, wordt Marie Curie tot buitenlands lid benoemd. Het eerste gewone vrouwelijke lid is Johanna Westerdijk in 1928. Ook zij is nog een uitzondering; het volgende vrouwelijke lid komt achttien jaar later, in 1946: dr. G.H. Kurtz, archivaris van de gemeente Haarlem. Bij de directeuren wordt pas in 1987 voor het eerst een vrouw benoemd, de toenmalige burgemeester van Haarlem, mr. Elizabeth Schmitz.¹¹ Dat de KHMW zojuist voor de tweede keer een vrouwelijk voorzitter heeft benoemd, is een bescheiden inhaalslag. Bij de wetenschappelijk secretarissen is dat nog niet gebeurd.

Het eerste deel van de Verhandelingen

De Maatschappij treedt in 1754 naar buiten met de *Verhandelingen*. Het eerste deel bevat vijftientig wetenschappelijke bijdragen van leden, of bijdragen die door hen zijn ingezonden, plus het bekroonde antwoord op de eerste prijsvraag. Op enkele bijdragen kom ik straks terug wanneer we ons nader verdiepen in de opvattingen van de leden. Nu sta ik stil bij de wijze waarop de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen als zodanig zich presenteert in het voorwerk van het eerste deel van de *Verhandelingen*.

¹¹ Gunning 2018; Curie: Bierens de Haan 1952, 372.

Figuur 4. Gravure in het eerste deel van de Verhandelingen (1754).
(Bierens de Haan 1952, 182)

Voorin is een gravure opgenomen. Links op het altaar het devies *Deo et Patriae*, dat in het begeleidende gedicht van Pieter Langendyk is vertaald als “Tot ‘s Hemels eer en nut van ‘t vrye Vaderland”. Na de titelpagina volgt een opdracht *Aan zyne Hoogheid. Doorluchtigste Vorst*, d.w.z. aan de Prins van Oranje, de erfstadhouder, destijds zes jaar oud maar reeds benoemd als directeur van de Maatschappij en als haar Protector. Volgens deze opdracht zijn ons verstand en de bekwaamheid tot deugdzaamheid gaven Gods, die de mens eigenlijk tot mens maken. Het gebruik daarvan is dus een religieuze plicht, met positieve maatschappelijke gevolgen, want naar de mate waarin mensen door kennis en liefde voor de deugd worden verbeterd, worden zij ook betere mensen, betere regenten, betere burgers, en zullen zij “in het geheel beeter beantwoorden aan het Oogmerk van God, Hunnen Schepper”.¹²

De Opdracht aan de Prins van Oranje wordt gevolgd door een *Voorrede* van achttien bladzijden, van de hand van secretaris Van der Aa. De aanhef is als volgt:

Waarde landgenoten

’t Is alleen tot uwen dienst, dat deeze Maatschappy is opgericht, welke u tegenwoordig het eerste deel haarer verhandelingen aanbied. ’t Is overbekend, van welken invloed op de algemene welvaart van een Land of Volk de bloei der weetenschappen zy, en hoe zeer het bloeijen van weetenschappen afhangt van de gunst, ondersteuning en aanmoediging, welke zy, die na zaakelyke kennis trachten, in een land genieten, en van de eendracht der Liefhebberen, met gemeen overleg de groote zaak behartigende.

De welvaart van het volk staat voorop. Daartoe dient wetenschap ondersteund te worden. De eerste prijsvraag handelde over het gevaar dat Holland en Utrecht lopen door verzanding van de rivieren.

¹² *Verhandelingen*, eerste deel (1754), voorwerk, 4v.

In deze Voorrede wordt een nieuwe vraag gepresenteerd, hoe het strand bij Petten en de Hondsbossen te bewaren en te doen aangroeien. De Voorrede geeft vervolgens instructies over de wijze van inzenden, anoniem met zinspreuk, met daarbij verzegeld een envelop met diezelfde spreuk en daarin de naam van de schrijver. De Maatschappij richt zich op zaken die van nut zijn,

wél bewust, dat wy in dier voege Gods voorbeeld, hoewel van verre, volgen, nooit gewoon met nuttelooze bespiegelingen 's menschen geest af te matten: maar hem tot kennisse van die zaken bij de hand te leiden, die een mensch in staat stellen om in tijd en eeuwigheid gelukkig te leven.

Nuttige kennis nastreven is het volgen van Gods voorbeeld. Daarna volgt informatie over de oprichting van de Maatschappij en een lijst van de tot dan benoemde directeuren en leden.¹³

Het voorwerk sluit af met een gedicht van acht pagina's, weer van Pieter Langendyk. Het gedicht is in 1977 door de toenmalige bibliothecaris-archivaris van de Maatschappij, J.G. de Bruijn, getypeerd als "te zeer ongenietbaar om hier te worden overgeschreven".¹⁴ Ik citeer hier wel uit dit gedicht vanwege de opvattingen die zich hier tonen. Het is een lof op de "voedsterheeren" die wetenschap nodig heeft, dus op de directeuren. De dichter verwijst naar bronnen van wijsheid uit de Oudheid. Helaas is de opgang van de wijsheid onderbroken door barbaren, zoals de Vikingen. Ook de katholieken hebben de opgang van wijsbegeerte en wetenschap geen goed gedaan.

Hun haat tot wysbegeerte, en allerlei geleerdheid,
bracht alles in verkeerdheid.
Zy dreeven dat het aan een Christen niet betaamt,
om wys te zyn genaamd.

¹³ *Verhandelingen*, eerste deel, voorwerk, 11 en 16.

¹⁴ De Bruijn 1977, 29.

De katholieke hiërarchie is blind en dom, en daarop volgde “Spanjes dwingelandy”. Maar God heeft het zuchten van de wijsheid gehoord, en mannen opgewekt om de domheid te stuiten.

De blinden vallen nu de schillen van 't gezicht,
en zien het Godlyk licht.
Geheel Europa schikt zich tot de weetenschappen,
en oefent zich by trappen.

Er zijn academies in Parijs, Londen, Berlijn, Petersburg en Stockholm. In Leiden werd de Hooge School gesticht door Willem van Oranje. En nu is er in Haarlem deze Maatschappij.

*Wel eedle Maatschappy van Hollands kunst-Meceeenen,
de Godheid wil verleenen,
dat gy uw nut ontwerp moogt brengen in zyn' stand,
tot heil van Vaderland.*¹⁵

Zo eindigt dit gedicht, en daarmee het voorwerk van de *Verhandelingen*. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen richt zich op nuttige kennis, ten dienste van het Vaderland en ter ere van God. Wetenschapsbeoefening is een goddelijke opdracht. Wat was de achtergrond van dit zelfbeeld?

Wat heeft natuurstudie met geloof te maken?

De *Nederlandse geloofsbelijdenis* uit 1561 is één van de gezaghebbende documenten in het door Calvijn geïnspireerde protestantisme, dat ik hier verder gereformeerd protestantisme zal noemen. In het tweede artikel van deze belijdenis wordt gesteld dat wij God op twee manieren kunnen kennen. Allereerst uit de schepping, die voor onze

¹⁵ *Verhandelingen*, eerste deel, voorwerk, 27, 30, 32 en 34.

ogen is als een fraai boek, waarin alle schepselen, groot en klein, als letters zijn. God geeft zich nog duidelijker te kennen in zijn andere boek, de Bijbel.¹⁶ De *Nederlandse geloofsbelijdenis* wordt op de Synode van Dordrecht in 1618-1619 één van de 'Drie Formulieren van Eenigheid', naast de *Heidelbergse catechismus* en de *Dordtse leerregels*, ook bekend als de *Vijf artikelen tegen de remonstranten*.

De gedachte dat het 'boek der natuur' ons God kan doen kennen, krijgt in de zeventiende en achttiende eeuw gestalte in een benadering die natuurlijke theologie of fysicotheologie genoemd wordt. Nederlandse voorbeelden van natuuronderzoek gepaard met vrome verwondering zijn onder meer de *Bijbel der natuure, of historie der insecten* van Jan Swammerdam, uitgegeven in 1735, en *Het regt gebruik der werelt beschouwingen* van Bernard Nieuwentijt uit 1715.¹⁷ Het gaat om bestudering van de natuur, natuurlijke historie. Naast experimenteel onderzoek en de wiskundige benadering die in het bijzonder in de natuur- en sterrenkunde vorm heeft gekregen, zijn de hierdoor gestimuleerde observatie en documentatie van groot belang voor de opkomst van de natuurwetenschappen.

Wat betreft *de organisatie van wetenschap* in de Republiek is de Leidse universiteit opgericht in 1575, gevolgd door universiteiten in andere provincies, bruikbaar als oriëntatiepunt. Drie faculteiten waren bepaald door een beroepspraktijk: de theologie, want de protestantse Opstand had ideologisch kader nodig, de rechtsgeleerdheid, want een staat heeft organisatie nodig, en de geneeskunde, omdat de staat belang heeft bij gezonde burgers en strijders. Daarnaast was er de filosofische faculteit, waarbinnen letteren, geschiedenis, wiskunde en natuurfilosofie een plek hadden.

Het beroepsperspectief dat aansloot bij die filosofische faculteit was niet zo eenduidig. Wie zich verder wilde wijden aan natuurstudie, moest vermogend zijn, een mecenas hebben, of dat doen als

16 Van den Brink 2007; Kunz 2013.

17 Bots 1972; Cohen 2016; Jorink 2010.

liefhebber, naast een ander beroep, zoals arts of dominee. Dat zien we ook bij de eerste leden van de Hollandsche Maatschappij.

Wie waren de eerste directeuren en leden?

Welk protestantisme?

Wat de ruimte voor theologische beschouwingen betreft, keer ik terug naar de Voorrede van secretaris C.C.H. van der Aa, Luthers predikant in Haarlem.

En gemerkt het tot verbetering van een volk niet alleen genoeg is voor deszelve tydelijke welvaart te zorgen: zo zullen eenigen der Leden (hoe zeldzaam en vreemd dit ook in genootschappen der wetenschappen zy) zig bevytigen om in dit stuk hand aan het werk te slaan, en in Godgeleerde zaaken telkens eenige aanmerkingen ofte verhandelingen mededeelen, maar te gelyk niet vergeeten, dat zy voor Nederland in het algemeen schrijven, hunne Verhandelingen zo schikkende, dat zy door een iegelyk Christen zonder eenigen aanstoot kunnen geleezen worden.¹⁸

De bijdragen moeten voor iedere christen aanvaardbaar zijn. Men wil kerkelijke partijdigheid vermijden. Zoals blijkt uit de kritiek op de katholieken in het lofdicht in het eerste deel van de *Verhandelingen* leidt dit echter nog niet tot acceptatie van rooms-katholieken. En ook binnen het protestantse veld hoort niet iedereen erbij.

Alle directeuren behoorden tot de gereformeerde kerk, de publieke kerk van de Nederlandse republiek, waarvan het lidmaatschap voor de bestuurders van steden vanzelfsprekend was.¹⁹ Tot die kerk behoorden, ook vanzelfsprekend, de beide Leidse hoogleraren

¹⁸ *Verhandelingen*, eerste deel, voorwerk, 17v.

¹⁹ Zo staan ze als vader of als getuige in de betreffende Doopboeken, NH-Archief 2142, #28, 37, 38, 40 en 41.

theologie die in het eerste jaar benoemd werden. Van de drie predikanten die in 1752 en 1753 benoemd werden was er één predikant van de Waalse, Franstalige gereformeerde, kerk in Den Haag, en waren er twee predikant van de Lutherse kerk, in Haarlem en in Kleef. In gereformeerde kring was het gebruikelijk om de verwantschap met de lutheranen te benadrukken; zij samen waren immers de hoofdstroom van de Hervorming. Zulks in onderscheid van de erfgenamen van de radicale reformatie, de doopsgezinden, en van afvalligen in gereformeerde kring, zoals de remonstranten.²⁰

Onder de drieëntwintig leden van de Hollandsche Maatschappij uit de eerste twee jaar zijn, voor zover ik heb kunnen vaststellen, géén doopsgezinden. Een van 1737 tot 1788 bestaand gezelschap van natuuronderzoekers in Haarlem, het Natuurkundig Collegie, had volgens een gereconstrueerde ledenlijst negentien leden. Daarvan waren er twaalf doopsgezind en zeven Nederlandstalige en Franstalige gereformeerden. Van die zeven gereformeerden waren er vijf in 1754 in leven; van die vijf werden in de loop der jaren vier benoemd tot lid van de Hollandsche Maatschappij. Van de dertien doopsgezinden, allemaal in de jaren na de oprichting van de Maatschappij nog in leven, werd er geen een tot lid benoemd.²¹ In 1770 werd de eerste doopsgezinde ‘leraar’, Allardus Hulshoff uit Amsterdam, tot lid benoemd, en weer achttien jaar later de eerste Haarlemse doopsgezinde, de arts Willem Brouwer Bosch. Eerder werden uit enkele zeer welgestelde Haarlemse families doopsgezinden tot directeur benoemd: Nicolaas Willem Kops in 1758, Willem Kops in 1765 en Abraham Barnaart Willemszn. in 1773.²²

20 Van Veen 2017, 147-149.

21 Sliggers (1987, 97) stelt dat de doopsgezinde Jan Bosch, drukker van de Maatschappij, lid werd van de HMW, maar die staat niet in de ledenlijst van de HMW; wel een andere J. Bosch (1776; Bierens de Haan 1952, 333). Mijnhardt (1988, 90) stelt dat C.C.H. van der Aa ook deel uitmaakte van het Natuurkundig Collegie, maar hij staat niet in de door Sliggers gereconstrueerde ledenlijst.

22 De Jonge 2006, 119. Mijnhardt (1988, 295) stelt dat “Teyler als lid van de doopsgezinde gemeente geen rol kon vervullen in het grote geleerde gezelschap dat Haarlem bezat: de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.” Gezien de benoeming van enkele andere doopsgezinde directeuren lijkt dit geen afdoende verklaring.

Er zijn de eerste dertig jaar onder de leden ook geen remonstranten. Benoeming van de remonstrantse predikant in Haarlem, Cornelis Nozeman (1721-1786), had voor de hand gelegen. Hij was zéér actief in de natuurstudie. Zo verzamelde hij natuurhistorische objecten, zowel voor zichzelf als voor Mevrouw de Gouvernante, de moeder van de prins-stadhouder.²³ In een *Levensberigt* over Nozeman staat dat hij een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de Hollandsche Maatschappij zou zijn geweest, maar niet tot lid werd benoemd omdat hij met een van de andere oprichters ruzie had gekregen.²⁴ Dat betreft Van der Aa. Het geschil komt tot uiting in twee artikelen van Van der Aa en twee gedrukte openbare brieven van Nozeman, waarvan de laatste van twee maanden voor de oprichtingsvergadering. Van der Aa verdedigt dat de goede en almachtige God noodzakelijkerwijs de beste van alle mogelijke werelden heeft geschapen, de positie van Gottfried Wilhelm Leibniz. Nozeman verdedigt dat God de keus gehad zou kunnen hebben uit meer dan één mogelijke wereld; voor hem is de vrijheid van God en mens doorslaggevend. Van der Aa en Nozeman, allebei dan rond de dertig jaar, beschuldigen elkaar publiekelijk van intellectuele, morele en religieuze gebreken. Het wijsgerig verschil in opvattingen is geen voldoende verklaring voor het passeren van Nozeman, want in de Nederlandse fysicotheologie, ook binnen de Maatschappij, werden Newtoniaanse inzichten en Leibniziaans optimisme vaak gecombineerd.²⁵ Van der Aa acht zich echter zéér onheus behandeld. In een bijlage meer over deze confrontatie.

In 1769 wint Nozeman de gouden prijs van de Maatschappij voor zijn inzending over de natuurlijke historie van Nederland. De winnaar van de zilveren medaille voor dezelfde prijsvraag, de gereformeerde predikant Johannes Florentius Martinet, wordt in hetzelfde jaar benoemd als lid. Nozeman niet.²⁶ Dat jaar is Nozeman, dan predikant

²³ De Gou 1986, 45-53.

²⁴ Stolker 1802, 6.

²⁵ Van der Wall 2004, 496v.

²⁶ Stolker 1802, 12.

in Rotterdam, in die stad één van de oprichters van het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte. Het jaar daarop verschijnt van zijn hand het eerste deel van *Nederlandsche Vogelen*. Ook in 1769 verschijnt van Nozeman *Socrates eere gehandhaefd*, een belangrijke bijdrage in een theologische strijd over de zaligheid van deugdzame niet-christenen én een kerkpolitieke strijd over de positie van de remonstranten en andere kerkgenootschappen in relatie tot de gereformeerde kerk.²⁷ In 1782 werd de eerste remonstrantse theoloog, Abraham Arent van der Meersch, benoemd tot lid. Samengevat: In de beginfase was de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen qua directeuren én leden bijna zonder uitzondering een zaak van personen die tot de publieke, gereformeerde kerk of tot de Lutherse kerk behoorden, en niet van personen uit maatschappelijk en politiek meer marginale kerkgenootschappen.

Wij zullen nu de opvattingen van enkele van de leden die in 1752 en 1753 benoemd zijn, nader bezien. Allereerst de eerste drie leden, Van der Aa, Engelman en Noppen en de directeur A.C. van Sypesteyn, die als de “werkelijke stichters” kunnen worden beschouwd. Dan volgen de andere twee predikanten en de beide hoogleraren theologie, en tot slot vier Leidse hoogleraren natuurfilosofie, anachronistisch gesproken vier natuurwetenschappers.

De ‘werkelijke stichters’: Van Sypesteyn, Van der Aa, Engelman en Noppen

Ons oorsprongsverhaal spreekt van zeven Haarlemse burgers die de Maatschappij oprichtten, en die vervolgens wetenschappers uitnodigden. Formeel is dit juist, maar er is een ander beeld mogelijk, blijkens een herdenkingsrede voor één van de eerste directeuren, C.A. van Sypesteyn.

²⁷ Van der Wall 2000, 37-42.

De HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE DER WETENSCHAPPEN is aan Hem Haaren Oorsprong schuldig. Ik erken de Eerw. Heer VAN DER AA was de Man, die by de eerste Oprigters dit stuk ter baane bragt. Dan, nog Zyn Eerw. Goedwillendheid en beleid had veel konnen slaagen, zonder den doorzettenden en onderneemenden geest van SYPESTEIN. ... Het werd uitgevoerd door den onvermoeiden Heer VAN DER AA, met hulp van twee andere Heeren. (O myne medeburgers! / dat gy uw Newtons en Leibnitzen zoo schuil houd, uw ENGELMAN dagt alles voor U, uw NOPPE sprak het!) Die Waarheid en Braafheid in zoo hoogen trap bezaten, dat Zy niet langer verhoolen blyven, of niet langer leeven konden. Ik zeg, SYPESTEIN zette deeze onderneeming door, gaf ze Haaren tegenwoordigen luister, en was doorgaans Voorzitter in dat aanzien'lyk Gezelschap, dat altoos een eer dezer Gewesten zyn zal.

In deze herdenkingsrede voor Van Sypesteyn wordt nadrukkelijk gemeld dat Van der Aa het initiatief nam en Van Sypesteyn met enkele vrienden voor de oprichting zorgde, terwijl Van der Aa, Engelman en Noppen genoemd worden als degenen die de uitvoering ter hand namen. Daarbij worden Engelman en Noppen genoemd als “Newtons en Leibnitzen”; zij leverden in eerste instantie de wetenschappelijke inbreng.²⁸ In 1976 noemt C.C. van Valkenburg, voorzitter van 1966 tot 1978, deze vier tijdens zijn jaarrede de “werkelijke stichters”.

Cornelius Ascanius van Sypesteyn V (1723-1783), “de belangrijkste figuur in de eerste dertig jaren van het bestaan der Maatschappij”, was de enige van de eerste directeuren met zelf een actieve wetenschappelijke belangstelling. Zo zond hij in 1758 voor de *Verhandelingen* een verslag in van een proef ter verbetering van de opbrengst van haver en rogge.

²⁸ “Familiearchief Van Sypesteyn”, NH-archief 1416 #509, p.12v. Van Valkenburg 1978, 86-92.

Figuur 5. Cornelius Ascanius van Sypesteyn V. (Bierens de Haan 1952, 6)

Vooral was hij echter een bestuurder. In de eerste éénendertig jaar was hij vijftien keer de jaarpresident. Van Sypesteyn werd in het jaar van de oprichting 29, en was daarmee een van de twee jongsten van de zeven eerste directeuren; de anderen werden dat jaar 31, 36, 38, 38 en 46. Het was in belangrijke mate een familienetwerk. Van Sypesteyn was gehuwd met een zuster van mede-oprichter Anthony Slicher, terwijl een zuster van Van Sypesteyn gehuwd was met Pieter van Schuylenburg, een andere oprichter. Een andere oprichter, Arent de Raet, was weer een zwager van Van Schuylenburg. De drie anderen, Joost Huyghens, Jan Theodorus Koek en Andries Heshuysen, behoorden tot dezelfde kring van leden van de Haarlemse vroedschap. Zes van hen waren gepromoveerd in de rechten, en werden in de loop der jaren burgemeesters van de stad. Van Valkenburg concludeert: “Het bestuderen van hun levens heeft mij geleid tot de conclusie, dat dit groepje jongere regenten niet uit is geweest op het daadwerkelijk bevorderen der wetenschappen, maar wel om ter meerdere glorie van Haarlem alhier een genootschap te stichten op de voet van dergelijke instituten in het buitenland.”²⁹

²⁹ “Bericht van eene wonderlyke ammelioratie of verbetering van zaadkoom, volgens de proef hier te lande genomen, door de Wel edelen Gestrengen Heere Mr. C.A. van Sypesteyn.” *Verhandelingen*, vierde deel (1758), Berichten, 36-40. Jaarpresident: Bierens de Haan 1952, 294. Van Valkenburg 1978, 81 en 83.

In de levensbeschrijving van Van Sypesteyn uit 1783 staat op het titelblad onder meer “Grondlegger van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen”. De auteur typeert hem als “een CHRISTEN. Zyne gedagten omtrent den godsdienst waren altoos diep eerbiedig en vol van vroomde liefde tot de Deugd.” Daarbij had hij “de wysheid, om het vuur van Godgeleerde twisten en beslissende oordeelvellingen (...) te bedaaeren, door de koelbloedigheid, die een gerust hart en een vrye grond geeft.” Tot zijn verzameling behoorden nagelaten handschriften en brieven van de vermoorde raadspensionaris Jan de Witt, familie van de Van Sypesteyns, en van personen die behoren tot de rekkelijken binnen de gereformeerde kerk of tot de remonstranten, waaronder Hugo de Groot, P.C. Hooft en Simon Episcopius.³⁰

Christianus Carolus Henricus van der Aa (1718-1793) is in de oprichtingsvergadering benoemd als lid en secretaris. Hoewel pas 33 jaar oud was hij toen al tien jaar predikant van de Lutherse gemeente in Haarlem. Hij had zich tijdens zijn studie in Leiden bij Willem 's Gravesande verdiept in de natuurstudie. Na studie in Jena was hij, voor zijn benoeming in Haarlem, enkele jaren predikant in

Figuur 6. C.C.H. van der Aa, door Jacobus Buys. (collectie Rijksmuseum, Amsterdam; RP-T-00-879)

³⁰ “Familiearchief Van Sypesteyn”, NH-archief 1416 #509, p. 6 en 12v.

Alkmaar. Hij bleef predikant én secretaris van de Maatschappij tot zijn overlijden in 1793, ruim veertig jaar later.³¹

In het eerste deel van de *Verhandelingen* leverde hij twee bijdragen plus de Voorrede. In “Onderzoek der middelen, welke de Goddelyke Voorzienigheid, volgens het oordeel van sommigen, hadde kunnen gebruiken om den Val onzer eerste Ouderen te verhinderen” gaat het over de vraag of men vol kan houden dat God volstrekt goedwillend is, alsook almachtig en alwetend, terwijl er in Gods schepping zoveel is dat onvolmaakt en immoreel is. Waarom heeft God de Val, het verlies van de oorspronkelijke paradijselijke volmaaktheid, niet voorkomen? God had de menselijke zonde kunnen voorkomen door mensen zonder verstand en zonder vrije wil te scheppen, maar onvrije redeloze wezens zouden de menselijke natuur niet gehad hebben, dus dit is géén uitweg. Ook goddelijk ingrijpen op het moment dat iets mis lijkt te gaan, en zo mensen hun vrijheid en gebruik van het eigen verstand op willekeurige wijze ontnemen, is géén voor God passende handelwijze. Van der Aa pretendeert niet te weten waarom God de Val wel heeft toegelaten, maar opties die de redelijke vermogens van de mens kleiner zouden hebben gemaakt, zijn wat hem betreft strijdig met Gods wezen zoals dat tot uiting komt in de schepping van de mens. Het is een intellectueel betoog, met als uitgangspunt de redelijke vermogens van de mens. Zo geeft hij een theologische rechtvaardiging van wetenschappelijke inspanningen. Van der Aa gebruikt daarbij géén verwijzingen naar de Bijbel en beroept zich niet op belijdenisgeschriften.³²

Zijn andere bijdrage in het eerste deel van de *Verhandelingen* gaat over één passage uit de Bijbel. De relativerende Prediker benadrukt dat we niet weten wat onze inspanningen op zullen leveren. De snelste hardloper wint niet altijd, degene met inzicht verwerft niet altijd rijkdom, en degene die bekwaam is, krijgt niet altijd het verdiende respect. Iedereen is afhankelijk van tijd en toeval. Moeten we ons dan

31 De Koning deel IV, 1808, 67v.

32 *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 329-371.

wel inspannen door het doen van wetenschappelijk onderzoek? Ja, schrijft Van der Aa. Het grote doel van God, “de openbaring van Zyne Heerlykheid”, vereist juist dat alles, vanaf het minste zandkorreltje of grassprietje, serieus “beschouwd word, om het aanwezen van *God* en alle die eigenschappen, welke daarmede verbonden zyn, voor het oog te schilderen.” Wetenschappelijk onderzoek afwijzen is het verzaken van redelijkheid, en daarmee van Gods gaven. Het is zo dat niet al onze pogingen slagen; veel hangt af van geluk. Tot dat geluk hoort ook de ontmoeting met anderen en daarmee de gelegenheid tot samenwerking. Zo rechtvaardigt ook deze beschouwing de beoefening van wetenschap en in het bijzonder de vorming van de Hollandsche Maatschappij als een plek waar mensen elkaar ontmoeten.³³

Jan Engelman (1710-1782) is arts in Haarlem, en vanaf 1754 ook toezichthouder voor het hoogheemraadschap; hij mag daarom wonen in het Gemeenlandshuis Zwanenburg in Halfweg. Hij had werk van de Newtoniaanse hoogleraar ’s Gravesande uit het Latijn vertaald, en was een belangrijke figuur in het Natuurkundig Collegie, een gezelschap liefhebbers die zich toelegden op weerkundige, sterrenkundige en andere waarnemingen.³⁴ Engelman was in 1751 getrouwd met Aletta Wolff, en wordt via haar een zwager van de schrijfster Betje Wolff-Bekker. Eind 1777, wanneer Betjes echtgenoot is overleden, logeren zij en Aagje Deken enkele weken bij Engelman, dan opziener van Rijnland en schout te Spaarndam. Op 14 februari 1774 schrijft Betje Wolff aan een vriend:

Gy kent zeker myn Zwager, dr *Engelman*? hy is een hardnekkig Wolffiaan. Pr. [professor] *Hollebeek*, dat sieraed van ’t Menschelyk geslagt! staat met my, in dezelfde betrekking. Wy zien elkander meer maal by den eersten & ’t is zomtyds

³³ *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 536-584, 542 en 543, over Prediker 9: 11.

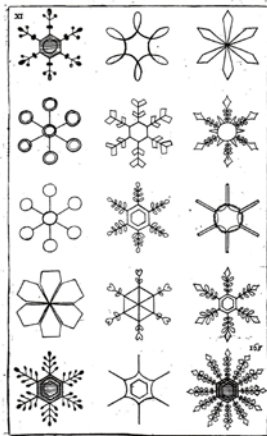
³⁴ Sliggers 1987, 77-79.

om te schaateren als ik met hem aan den gang ben. Want eeuwig & altyd beduide ik hem, hoe iets, by voorb. dat hem boos maakt zo moet zyn. Zo hy klaagd 'dat zyn Koetzier den haver verkwist', of, 'dat de knegt niets meer naar zyn zin doet', zo kom ik tot groot vermaak des Professors, voor den dag met zyne *Beste waereld*, & soutineer dat, volgens de *Ratio Sufficiens* de Koetzier zo heeft moeten doen, & dat de knegt naar de *Harmonia Praestabilita* gehandeld heeft. Schreeuwt hy van kiespyn (daar hy zeer aan lyd) ik kom met veel bedaartheit & zeg *alles is goed*, & in die Beste waereld moet er een ongeduldig Geleerd man schreeuwen van de tandpyn, een klein platje [meisje] dat hem braaf [flink] plaagt zyn, & een Hollebeek die dit met lachende tronie aan ziet.

De Leidse hoogleraar theologie Ewaldus Hollebeek is een andere zwager van haar, en sinds 1763 ook lid van de Hollandsche Maatschappij. Hier schrijft ze aan Engelman de opvattingen van Leibniz en de Duitse wiskundige en filosoof Christian Wolff (géén familie) toe.³⁵ De gedachte dat deze wereld de beste van alle mogelijke werelden zou zijn, is meer algemeen bekend door de wijze waarop Voltaire na de verschrikkelijke aardbeving en tsunami die Lissabon verwoestte in zijn *Candide, ou l'optimisme* (1759) de filosoof Pangloss (Leibniz) deze bij herhaling laat gebruiken.

Jan Engelman had in 1747 een boek gepubliceerd, *Het regt gebruik der natuurbeschouwingen, geschetst in eene verhandeling over de sneeuwfiguren*. Deze grijpt terug op een invloedrijk boek van Bernard Nieuwentijt. Door sneeuwvlokken te bestuderen met microscoop en vergrootglas heeft hij meer dan vierhonderd verschillende vormen geregistreerd; deze zijn afgebeeld in een uitgebreide appendix.

35 Familierelaties: Van Valkenburg 1978, 90 en 91. Betje Wolff: Buijnsters 1987, 191. 191. Gegevens over Engelman zijn verder te vinden in de bijvakschiptie "Speurtocht naar 'Jan Engelman'" van Leendert van Prooije, 21 mei 1981; zie <https://vakleu.wordpress.com/2023/03/29/de-speurtocht-naar-jan-engelman-1710-1782/>.

Figuur 7. Sneeuwkrystallen, uit de appendix van Jan Engelmans 'sneeuwfiguren'.

Het langste deel van het boek is natuurkundig, maar de toespitsing is theologisch en moreel. Het doen van waarnemingen is een veld dat open ligt voor een ieder “die lust heeft de Wonderen, van Hem, die in alle zyne Werken, den luister van zyne aanbiddeleyke Volmaaktheden ten toon spreid, met een weetgierig herte te beschouwen.” ‘Wonderen’ verwijst hier niet naar zaken die tegen de natuurwetten ingaan, maar naar Gods schepping waar wij ons over kunnen verwonderen en verheugen. Iemand zou kunnen beweren dat er niet veel bijzonders is te zien aan sneeuwvlokken. Het zijn figuurtjes die op toevallige wijze uit waterdruppeltjes zijn gevormd. Maar spreken van toeval doen we alleen omdat we de oorzaken niet volledig overzien. Dat er meer aan de hand is, is duidelijk wanneer we de sneeuwvlokken nauwkeurig bezien. Dit sluit direct aan bij uitspraken over het doel van de wijsbegeerte, inclusief het natuuronderzoek.

Het doel der Wysbegeerte is de redenen der dingen natevorschen; dat is, de gewrochten in hunne oorzaaken te kennen; vervolgens de nutbaarheden der dingen, zynde de oogmerken Gods in ’t daarstellen derzelve, natevorschen;

ten einde men uit het verband en de onderschikkinge der dingen aan hunne onderhorige Wetten, Gods Wysheid; en uit derzelve samenloop tot de meeste nutbaarheden, zyne oneindige Goedheid zoude leeren

In het empirische deel gaat het onder meer over de effecten van zouten op de temperatuur van sneeuw, de dichtheid, en de uitzetting van water bij bevrozing. In het tweede deel, 't Eindoordeelkundig deel, komt de theologische boodschap naar voren:

leraart dan de natuur niet, dat 'er een Wezen zy, dat alle dingen bestuurt ten meesten nutte? En by gevolg dat oneindig wys, magtig en goedertieren is.

Zo noemt Engelman als voorbeeld van Gods voorzienigheid de sneeuw die in de winter de Alpen bedekt. Die is als een wollen deken die de planten en zaden beschermt, zodat ze niet kapotvriezen. Er is nog een tweede nut van de sneeuwdeken. Door de witheid verspreidt de sneeuw het licht van de maan en de sterren, en zo is de sneeuw tijdens de lange winterse nachten nuttig voor inwoners van noordelijke landen.

Een dergelijk begrip van de natuur moet in ons gedrag doorwerken, zo betoogt hij in het “Zedekundig deel”.

Doch zo wy daaden doen, van dewelke de Godlyke volkomenheden tot beweeggrond strekken, zo *eeren* wy God (...). By gevolg leidt ons de Sneeuw op tot de eerbieding of tot den dienst en de eerbiedinge Gods.

Er volgt ook een opdracht uit ten aanzien van de omgang met andere zaken. “Behandel ze *niet als uwe maar als Gods Schepselen. Bedien u van derzelve nutbaarheden.*”³⁶

36 Te Haerlem door Izaak van der Vinne, 1747, 4v., 11, 114, 157 en 168.

Het boek over de sneeuw is vijf jaar voor de oprichting van de Hollandsche Maatschappij verschenen. J. Bots stelt in zijn *Tussen Descartes en Darwin: Geloof en Natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* dat de theologische beschouwingen voor Engelman slechts tijdelijk van belang waren.

Na het fysiko-theologische tractaat over de sneeuwfiguren was voor hem [Engelman] de baan vrij om met een goed geweten al zijn vrije tijd aan de studie van natuurverschijnselen te besteden. Er verschenen van zijn hand studies over elektriciteit, rundveesterfte, de werking van de kompasnaald, en over Weerkundige Waarnemingen. In al deze verhandelingen legt hij getuigenis af van een zakelijk-empirische benadering van zijn studieobjecten. Van een herleiding tot de 'Bron van al het mogelyke' is geen sprake meer. Tenminste niet uitdrukkelijk. De fysiko-theoloog is fysicus geworden.³⁷

Hoewel deze overgang wel lijkt op te gaan voor enkele publicaties in de *Verhandelingen*, staat het op gespannen voet met de opmerking van Betje Wolff die hem jaren later nog plaagde met zijn theologisch-wijsgerige natuurbeschouwing. En wat bijdragen in de *Verhandelingen* betreft heeft zijn bijdrage aan het tweede deel van de *Verhandelingen* wel gelijk meer speculatieve elementen.

Deze bijdrage gaat over de aard van stoffen, zowel vaste als vloeibare. Alle stoffen hebben poriën, en dus moet er iets zijn in die ruimte zodat ze hun vorm behouden, tegen de druk in die wordt uitgeoefend door de omringende stof. En dan zijn er in die vulstof weer poriën, die door weer fijnere stoffen gevuld zouden moeten zijn. Hij betreft hierbij ook magnetisme en de breking van licht. Zo verklaart hij waarnemingen in fysische termen, maar dan volgt er een verderstreckende overweging over die fijnste stoffen, die door de Albestuurder zijn bedoeld om de beoogde orde in de natuur te realiseren.

³⁷ Bots 1972, 66v.; Sliggers (1987, 78) neemt dit oordeel over.

Zo werken die fynste stoffen, schoon onderscheiden, en verscheiden, tot het best van 't Geheel, zynde het einde, 't geen de Alwyze Bestuurder van het Al door deze welgepaste middelen bedoelt. Dus straalt Zyne gadelooze Magt in het daarstellen, Zyne onpeilbare Wysheit in 't schikken, Zyne nooit volprezene Goedertierenheit in het geeven, door.³⁸

Gods wijsheid en goedheid tonen zich volgens deze arts en onderzoeker in het natuurlijke gebeuren.

Jan Noppen (1706-1764), toezienaar van 's gemeenen Lands werken van Rhyndland, is het derde lid van de nieuwe Maatschappij, en de laatste van de "werkelijke stichters". Hij wordt getypeerd als de "professionele meteoroloog van het hoogheemraadschap van Rijnland" en als "landmeter", een beroep dat de nodige wiskundige vaardigheid vereist.³⁹ Hij was lid van het Natuurkundig Collegie, net als zijn neef Engelman; hun moeders waren zusters. Bovendien was Jan Noppen in 1737 getrouwd met Ida Catharina Wolff, terwijl Engelman in 1751 trouwde met de weduwe Aletta Wolff, waardoor Engelman ook een aangetrouwde oom van Noppen werd.⁴⁰

Van Noppen en Engelman verschijnen in de *Verhandelingen* lange lijsten met dagelijkse gegevens over de luchtdruk, de temperatuur, de vochtigheid en de wind, zoals geregistreerd op de waarnemingsposten in huis Zwanenburg te Halfweg en in Spaarndam. In het eerste deel van de *Verhandelingen* draagt Noppen echter ook bij "Aanmerkingen over de Nuttigheden in het doen der Waarnemingen van het Weder, de Winden, enz. enz." Het nut van systematische waarnemingen ligt in hun belang voor de wetenschap. Maar het gaat om meer; de waarnemingen geven

³⁸ *Verhandelingen*, tweede deel (1755), 503-524 en 517.

³⁹ Sliggers 1987, 77 en 97.

⁴⁰ Zusters: Van Valkenburg 1978, 90; aangetrouwde oom: Sliggers 1987, 77.

ook veele aanleidingen, en uitmuntende stoffen, om Godzoekende zielen, in veele verheevene, en troostryke God-geleerde waarheden, op eene zeer leevendige en krachtige wyze te versterken.

Zijn belangrijkste voorbeeld, direct aansluitend bij de eigen waarnemingen, is Gods wijs bestuur in de spreiding van regen. Noppen vergelijkt metingen op drie plaatsen, ieder met een andere luchtvochtigheid. Halfweg, gelegen tussen de Haarlemmermeer en het IJ, heeft de hoogste luchtvochtigheid. Spaarndam, met alleen het IJ dichtbij, neemt een tussenpositie in. Haarlem, verder afgelegen van deze grote plassen, heeft de laagste luchtvochtigheid. Daarom is er meer verdamping in Haarlem dan op de andere plaatsen. Nu blijkt uit waarnemingen over de periode 1738 tot 1744 dat de jaarlijkse hoeveelheid neerslag in Haarlem van deze drie het hoogst is, en de neerslag in Halfweg juist het laagst. Dat komt dus erg goed uit, zodat “men veel eerder met verwonderinge over de diepe, en uitblinkende wysheid, en een zodanig verstandig bestier eenes magtigen, en goeddoenden Weezens als verrukt moet staan.”⁴¹ Ook Noppen staat in de fysicotheologische traditie, net als Engelman. De waarnemingen tonen Gods wijs bestuur, omdat natuurlijke processen zo gunstig voor de mens uitpakken.

Tot zover enige gegevens over de eerste drie wetenschappelijke leden, die tot “de werkelijke stichters” kunnen worden gerekend. In de tweede vergadering werd naast Engelman en Noppen nog een Haarlemse medicus tot lid van het nieuwe gezelschap benoemd, Pieter Sannié. In de eerste twee delen van de *Verhandelingen* leverde Sannié informatie over een patiënt met een gezwel in de baarmoeder en over een patiënt die door de long geschoten was. Ik trof in deze gevalsbeschrijvingen géén meer algemene wijsgerige of religieuze elementen.⁴²

41 *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 498-513, p.500v. en 504.

42 *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 257-266 en tweede deel (1755), 467-473.

In het eerste jaar worden zestien leden benoemd; in het tweede jaar nog eens zeven. Ik noemde reeds dat onder hen, naast Van der Aa, nog twee predikanten en twee hoogleraren theologie waren. Daarnaast zijn er naast Engelman, Noppen en Sannié twaalf leden die, anachronistisch, zijn te typeren als natuurwetenschappers, artsen of ingenieurs. Verder zijn er nog enkele classici en één jurist. Ik richt me in het volgende op de predikanten en theologen en op vier Leidse hoogleraren natuurfilosofie. Wat hebben de theologen met de natuurwetenschappen? En wat hebben deze natuurwetenschappers met godsdienst? Wat zegt het profiel van de leden over het karakter van de Hollandsche Maatschappij in deze allereerste jaren?

Dominees en hoogleraren theologie

Heinrich Florens Sybel (1715-1784)⁴³, Luthers predikant uit Kleef, wordt in 1752 benoemd. Voor het eerste deel van de *Verhandelingen* stuurt hij een medische gevalsbeschrijving van iemand anders in, over een jongen van twaalf jaar die een klap van een molenwiek heeft gekregen. De jongen overleeft ernstige schade aan de schedel, zoals blijkt wanneer hij weer enkele Psalmen en kerkelijke liederen op kan zeggen.⁴⁴

Zijn eerste eigen bijdrage is in deel twee van de *Verhandelingen*, “Bewys dat de dicht-kunde niet verwerpelyk maar nuttig is”. Deze bijdrage gaat over welsprekendheid, het zo fraai mogelijk gedachten onder woorden brengen. Schoonheid en overeenstemming tussen woorden en de besproken zaak zijn daarbij essentieel. Liederens zijn belangrijk om ideeën en emoties op te roepen. “Ja, de Poëzij onderhoud zelfs een groot gedeelte van onzen Godsdienst op deeze wyze, en het schynt, alsof de ganse Weereld getracht heeft, haar door dit bijzondere gebruik te heiligen.”⁴⁵ De boodschap is in de titel van de bijdrage helder uitgedrukt: dichtkunst, gebruik van

⁴³ <http://www.heidermanns.net/gen-pers.php?ID=38818>, geraadpleegd 7 mei 2024.

⁴⁴ *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 94-111.

⁴⁵ *Verhandelingen*, tweede deel (1755), 53-76 en 70.

mooie formuleringen, is legitiem. Overigens kan, zo signaleert hij, welsprekendheid ook misbruikt worden, indien niet gebruikt voor een deugdzaam doel. Sybel verbindt hier godsdienst vooral met beleving in plaats van met een wereldbeeld.

Wat betreft zijn interesse in de studie der natuur, kunnen twee bijdragen van Sybel uit het derde deel van de *Verhandelingen* enig inzicht geven. In het ene bericht beschrijft hij proefjes die hij heeft gedaan bij de naschokken van een aardbeving in Kleef. Hij verzon die proeven om uit te maken of de door hem ervaren naschokken inbeelding waren, zoals wanneer men na een reis op zee weer op het vaste land loopt, of echte verschijnselen. Het tweede betreft een 'aardval' van zo'n vijftien meter diep in Duitsland. Hij beschrijft de aardlagen: een laag vruchtbare grond, een steenbank van dicht op elkaar gepakte kleine stenen, en daaronder een rode leemlaag. Hij vermoedt dat dit zinkgat is ontstaan doordat een ondergrondse stroom leem en stenen heeft weggespoeld. Vervolgens weet hij te traceren waar hogerop een tijd geleden in een tijd van grote regenval deze onderaardse stroom kan zijn ontstaan, en vindt hij getuigenissen over de uitstroom van water en leem in een lager gelegen meer. Deze bijdrage is géén geavanceerde wetenschap, maar het is een zorgvuldige waarneming met een volstrekt natuurlijke verklaring.⁴⁶

Carolus Chais (1701-1785) werd in 1753 benoemd als lid. Hij is in Den Haag predikant van de Franstalige gereformeerde gemeente.⁴⁷ Aan het eerste en het vijfde deel van de *Verhandelingen* draagt hij lange beschouwingen bij over inenting tegen pokken. Het gaat in deze jaren om variolatie, besmetting met een, hopelijk milde, variant van het menselijke pokkenvirus, en nog niet om vaccinatie, besmetting met koepokken. In zijn bijdrage weerlegt hij bezwaren van medische én van religieuze aard.

⁴⁶ *Verhandelingen*, derde deel, (1757), 618-621 en 621-625.

⁴⁷ Charles Chais, in J.P. de Bie, L.A. van Langeraad, J. Loosjes, red., *Biographisch woordenboek der protestantsche godgeleerden in Nederland, Deel 2*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhof, 1908-1918, 33v.

Het maatschappelijk belang is overduidelijk. Tien procent van de bevolking overlijdt aan de pokken, terwijl er blijvende schade is bij hen die de ziekte overleven. Daarom is het volgens Chais een religieuze plicht om de middelen om de ziekte te bestrijden te gebruiken, de middelen die God ons gegeven heeft.

Eischt derhalven tegelyk de voorzigtigheid, de menschlieventheit, en de godsvrugt, ja zelfs de eigenliefde niet, dat men met zorgvuldigheid onderzoeke, of de Almagtige en Algoede GOD, (wiens wyze Voorzienigheid zoo veele toevluugten voor het menselyk Verstand bereid heeft, om ons te verligten in onze quaelen, of om ons te helpen in 't voorkomen derzelve,) geen byzonder bewaermiddel voor ons heeft gespaert, tegen eene besmetting, die in den rang der algemeene ziekten de alderdoodelykste is?

Als de inenting goed gedaan wordt, beter bij kinderen dan bij ouderen, beter in de lente of herfst dan in de winter, na goede lichamelijke voorbereiding en met een mild soort pokken, dan is het resultaat positief. "Overall daer men de Inënting heeft durven te werk stellen, hebben die proeven, gemerkt met het zegel van den Goddelyken Zegen, het aldergelukkigste gevolg gehad." Het aantal sterfgevallen als gevolg van de inenting valt in het niet bij het aantal mensen dat anders door de ziekte zou overlijden.

Vervolgens bespreekt hij morele en religieuze tegenwerpingen. Je mag geen kwaad doen, maar hier gaat het om een voorzorgsmaatregel. Inenten zou onvoorzichtig zijn. Maar, zo de tegenwerping van Chais, we begeven ons in meer gevaren. "De zwangerheit gaat altoos vergezeld van eenig gevaer." Het belangrijkste religieuze bezwaar: inenten toont een gebrek aan vertrouwen op God, door op diens beschikkingen vooruit te lopen. Misschien zou die persoon nooit met de ziekte besmet geraakt zijn. Maar stel je voor dat iemand zou willen afzien van eten en drinken, omdat God zal voorzien in dat wat

nodig is voor ons leven. Of zou willen afzien van geneesmiddelen om van een ziekte te genezen. Die houding berust op een vreemd idee over God. Immers, God is ook de schepper van het voedsel én van de medicijnen en hun werking. “Het is geheel natuurlijk hetzelfde aentemken als een behoedmiddel, waarvan de ALDERHOOGSTE de ontdekking vergund heeft, om het leven te redden van een gedeelte des menschelyken geslags.”

Chais gebruikt medische argumenten over de gevolgen van besmetting en statistische overwegingen over de kans de ziekte te krijgen en daardoor te overlijden, om te pleiten voor inenting. Religieuze bezwaren gaan niet op, want God is de ultieme oorsprong van de kennis en van de middelen waar wij gebruik van mogen maken.⁴⁸ Met zijn betoog zou hij de hofarts Thomas Schwencke, in 1752 tot lid van de Maatschappij benoemd, hebben geïnspireerd. Twee weken na de openbare brief van Chais aan Schwencke, ook gepubliceerd in de *Verhandelingen*, gaat de hofarts over tot zijn eerste variolatie.⁴⁹ Zo bewijst dominee Chais de medische praktijk een dienst door religieuze bezwaren van anderen te bestrijden en nieuwe medische mogelijkheden te legitimeren.

Naast de predikanten Van der Aa, Sybel en Chais worden ook, in 1752, twee hoogleraren theologie uit Leiden tot lid van de Maatschappij benoemd.

Johan van den Honert (1693-1758) was gereformeerd predikant in Katwijk, Enkhuizen en Haarlem en hoogleraar in Utrecht. In 1734 werd hij aan de Leidse universiteit benoemd, waar zijn vader ook hoogleraar theologie was. Van den Honerts uitspraken hadden in kerkelijke zaken gewicht; critici noemden hem de ‘Paus van Holland’. In zijn Leidse jaren schreef hij polemisch tegen remonstranten, Hernhutters, lutheranen, doopsgezinden, unitariërs en socinianen. Als rector van de Leidse universiteit hield hij een rede over de

⁴⁸ *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 585-772, 588v., 628, 677 en 730v.

⁴⁹ Hillen 2017.

onderlinge verdraagzaamheid van christenen, maar dat lijkt hem zelf niet zo eigen te zijn geweest.⁵⁰

Een Leidse kerkhistoricus van een latere tijd, J. van den Berg, stelt dat Van den Honert schrijft “vanuit het midden van het theologisch spectrum” van zijn tijd. De historicus van de Leidse universiteit Willem Otterspeer noemt hem zelfs kerkelijk “voortuitstrevend”. Hij was de promotor van J.E. Capitein, een voormalig slaaf die tot theoloog was opgeleid, die in zijn dissertatie de slavernij verdedigde. Van den Honert is voortuitstrevend in die zin, dat hij kerkelijke opvattingen niet verdedigde op basis van het gezag van de belijdenisgeschriften als wel op, volgens hem, rationele gronden.⁵¹ Het *Biographisch woordenboek* vermeldt zijn lidmaatschap van de Hollandsche Maatschappij niet. Anders dan de predikanten toont hij géén engagement met de opkomende natuurwetenschappen of de medische wetenschappen. Het vierde deel van de *Verhandelingen* meldt in 1758 zijn overlijden, maar meer is er in de *Verhandelingen* niet over hem te vinden.

Joannes Alberti (1698-1762) was sinds 1740 hoogleraar theologie te Leiden. Eerder was hij in Haarlem predikant. Daar vond hij aansluiting bij “een litteraire kring van gegoede burgers”, waaronder Frans van Oudendorp, de rector van de Latijnse school. Enkele maanden na Alberti wordt Oudendorp in Leiden hoogleraar voor welsprekendheid en geschiedenis. Zij worden allebei in 1752 benoemd tot lid van de Hollandsche Maatschappij. In een over Alberti verschenen biografie wordt hij aangeduid als theoloog én classicus. Zo verwierf hij wetenschappelijke roem door een kritische editie van een naslagwerk uit de zesde eeuw uit Alexandrië, het *Lexicon van Hesychius*. Als theoloog richtte hij zich op het Nieuwe Testament, dat hij “begon te verklaren vanuit de klassieke auteurs”, daarmee

50 Biografische details: J.P.de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, Deel 4* (’s-Gravenhage, 1919-1943, 1931), 232-246, 245 en 246.

51 Van den Berg 1991, 160; Otterspeer 2002, 76.

afstand nemend van de gedachte aan letterlijke inspiratie. Zo is hij een voorloper van de filologische, historisch-kritische bestudering van het Nieuwe Testament, die in de negentiende en twintigste eeuw academisch gangbaar werd.⁵²

Voor Alberti was zijn wetenschappelijk werk in harmonie met zijn geloofsovertuigingen. De historicus van de Leidse universiteit Willem Otterspeer schrijft over hem:

Niet de belijdenis maar de menselijke rede was voor Alberti het fundament van de theologie. Maar die rede was een van God gegeven licht, een bovennatuurlijk geschenk dat gebruikt kon worden om de schepping en de bijbel te begrijpen, de twee boeken die God de mens gegeven had om Zijn wezen te doorgronden. De rede was het enige uitgangspunt bij de verklaring van de bijbel en een gezonde theologie kende dan ook een ‘ars critica’, een ‘kunst om in het algemeen te oordelen over de oude geschriften, hun werkelijke betekenis uiteen te zetten en de ware en echte dingen te onderscheiden van de onechte en valse’.⁵³

Qua karakter zocht Alberti, anders dan Van den Honert, matiging. In 1752 waren de Leidse hoogleraren theologie gevraagd om advies uit te brengen over de opvattingen van de predikant Anthonie van der Os, een leerling van Alberti die door de Zwolse kerkenraad onvoldoende rechtzinnig geacht werd. Het voor Van Os positieve advies van de Leidse hoogleraren leidde ertoe dat in 1752 en 1753 de hoogleraren zelf, als leermeesters van Van Os en dus als bron van het kwaad, werden bekritiseerd door felle aanhangers van een strikte interpretatie van de Formulieren van Enigheid. De kern van de zaak is dat een filologisch georiënteerd theoloog als Alberti de dogmatische interpretatie ondergeschikt maakt aan de tekst van de

⁵² Van de Sandt 1984, 41 en 2.

⁵³ Otterspeer 2002, 319.

Bijbel, begrepen in de oorspronkelijke historische en literaire context. Alberti werd het mikpunt van rechtzinnige kritiek, maar uitte zich daar niet over. “Alle energie bleef Alberti dan ook steken in de oude letteren die hij zo belangrijk achtte voor een gezonde theologie.”⁵⁴ De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen wordt in de over hem verschenen biografie niet genoemd. Ook zijn er van hem géén bijdragen in de *Verhandelingen* te vinden. Hij toont géén affiniteit met de natuurwetenschappen, maar heeft wel een wetenschappelijke houding ten opzichte van de bronnen van het christendom en andere literatuur uit de Oudheid. Als theoloog is hij iemand die de Bijbelse geschriften bestudeert als letterkundige voortbrengselen, filologisch, zonder het filter van een latere belijdenis of andere kerkelijke uitspraken. Daarmee stond hij in het kerkelijk spectrum bij degenen die de gezindheid boven de leer stelden. In zijn eigen prediking was hij minder intellectualistisch dan sommige van zijn collega's.

Zo treffen we binnen de Hollandsche Maatschappij onder de leden van de eerste twee jaar een predikant die als secretaris voor de Maatschappij werkt én theologisch de wetenschap legitimeert (Van der Aa), een predikant die enkele observaties opstuurt én pleit voor het goed recht van de welsprekendheid (Sybel), een predikant die zich inspant voor de pokkeninenting (Chais), en twee hoogleraren theologie, allebei eerder predikant in Haarlem, waarvan één zich zeer actief mengt in theologische controverses binnen de protestantse wereld van die dagen, terwijl de andere zich ontwikkelt tot een classicus en bijbelwetenschapper, maar daardoor verdacht is bij degenen die de belijdenisgeschriften tot een absolute norm maakten. De predikanten leverden duidelijk een bijdrage aan de Hollandsche Maatschappij; voor de hoogleraren theologie is dat niet zo zichtbaar, al geeft hun benoeming wel iets aan over de kerkelijk gesproken gematigde oriëntatie van de Maatschappij.

54 Van de Sandt 1984, 107.

Vier Leidse hoogleraren natuurfilosofie

Na de vier Haarlemse leden (Van der Aa, Engelman, Noppen en Sannié) benoemen de directeuren in de eerste jaren ook enkele Leidse hoogleraren. We komen nu bij enkelen die in de filosofische of de medische faculteit werkzaam zijn. In die jaren is daar te vinden wat wij nu als voorlopers van de natuurwetenschappen zien. Hun empirische werk kan gelden als ‘proefondervindelijke wijsbegeerte’. Teruggrijpen op de scholastieke traditie die zich beroept op Aristoteles of op een meer exclusief rationalistische, mede door de wiskunde geïnspireerde, natuurfilosofische insteek, zoals geassocieerd met René Descartes, wordt door deze natuurfilosofen in het spoor van Herman Boerhaave (1668-1738) en Willem 's Gravesande (1688-1742) afgewezen.

Johan Lulofs (1711-1768) was een actief lid van de Maatschappij, blijkens een aanzienlijk aantal bijdragen in de *Verhandelingen*. Daaronder sterrenkundige waarnemingen van planeten en een zonsverduistering. Hij heeft belangstelling voor waterbouwkundige vraagstukken, zoals blijkt uit een verhandeling over het stijgen van de zeespiegel aan de Nederlandse kusten, maar ook uit zijn inspanningen voor prijsvragen op dit terrein. Hij publiceert een vertaling van een artikel over vestingbouw, dat door hem als een wiskundig probleem benaderd wordt, en een artikel over het rendement van windmolens. Dit alles betreft nog slechts de eerste twee delen van de *Verhandelingen*. Naast zijn Leids hoogleraarschap werd hij in 1754 “inspecteur-generaal der rivieren van Holland en West-Friesland, een functie die een groot deel van zijn tijd in beslag nam en die hem naar zijn zeggen evenveel salaris opleverde als zijn professoraat.” Hoewel de bijdragen in de *Verhandelingen* zakelijk zijn, is Lulofs ook wijsgerig en theologisch geïnteresseerd. In Leiden was Lulofs in 1742 benoemd als hoogleraar in de wis- en sterrenkunde. In zijn oratie

sprak hij zijn vreugde erover uit, dat de voortgang van de sterrenkunde het mogelijk had gemaakt, meer van nabij de

stem van de hemelen Gods lof te horen verkondigen, de wetten, die de Maker van het heelal zich bij zijn werk gesteld had, in het helderste licht had geplaatst en een aantal van de meest verheven waarheden had leren ontdekken, waarin de vinger van den Schepper duidelijk zichtbaar was.

In 1744 werd hij, in aanvulling op de eerder gegeven leeropdracht, benoemd tot hoogleraar in de logica en metafysica, en daarbij belast met het onderwijs in de ethiek. In zijn inaugurele rede voor deze bredere leeropdracht, op 22 juni 1744, waardeert hij de wiskunde vanwege de zuivere opbouw.

De waardering van de metaphysica wordt daarentegen met Newton en 's-Gravesande van meet af in het religieus-ethische vlak getrokken. Zij dient immers volgens Lulofs om onze ziel in haar bestemming voor de eeuwigheid te leren kennen en ons door die zelfkennis in te leiden tot een diepergaandere kennis van onzen Schepper. Zij moet ons tot de erkenning brengen van de onvolkomenheid en de afhankelijkheid van den menselijken geest tegenover de volstreekte onafhankelijkheid en de almacht van onzen Heer en Meester. Zij leert ons ten slotte – en daar komt het voor Lulofs vooral op aan – de doeleinden te ontdekken, die God bij het scheppen van de wereld voor ogen heeft gehad, en ons handelen aan die doeleinden aan te passen.

Dat wij ons handelen afstemmen op Gods doeleinden maakt kennis van de natuur ook van belang voor de ethiek, het denken over ons handelen. Van Lulofs is de laatste grote Nederlandse, reformatorische bijdrage aan de natuurlijke godgeleerdheid, de *Primae lineae theologiae naturalis theoreticae* uit 1756. Het is, hoewel minder strak dan Spinoza's *Ethica*, te zien als een metafysica op basis van de mathematische methode, opgebouwd vanuit definities en axiomata's. De natuurlijke theologie staat naast de geopenbaarde theologie;

Lulofs heeft zoveel vertrouwen “in de bevoegdheid van de rede, dat hij ook van haar buiten de openbaring om omtrent Gods bestaan en wezen opheldering verwacht.”⁵⁵

Hieronymus David Gaubius (1705-1780) was in 1731 in Leiden benoemd als lector in de scheikunde. Daarmee nam hij in de medische faculteit taken van Boerhaave over. Drie jaar later werd hij hoogleraar. Toen Boerhaave in 1735 de *Bijbel der Natuur* van Jan Swammerdam uitgaf, verzorgde Gaubius de Latijnse vertaling, zodat het boek door iedereen gelezen zou kunnen worden.⁵⁶ Na het overlijden van Boerhaave in 1738 werd Gaubius één van de hoogleraren medicijnen. In 1761 werd hij lijfarts van stadhouder Willem V; zo verbleef hij vanaf 1765 maanden op paleis Het Loo, in een periode dat Willem V last had van epileptische aanvallen.

Aan het eerste deel van de *Verhandelingen* droeg hij artikelen bij over een middel waardoor men schadelijke bijmenging van loodstoffen in wijn kan vaststellen en over genezing met statische elektriciteit. Aan het tweede deel een gevalbeschrijving van een twintigjarige gezonde man die na inenting tegen pokken ernstig ziek wordt maar het uiteindelijk overleeft. Gaubius begrijpt de positieve verwachtingen ten aanzien van inenting, waarbij hij verwijst naar de bijdrage van de predikant Chais in het eerste deel van de *Verhandelingen*, maar pleit zelf voor terughoudendheid, omdat inenting niet zonder risico is. Jaren later, in 1771, is Gaubius in een advies aan het stadsbestuur van Leiden deel van de meerderheid van de medische faculteit die vanwege de risico's negatief over inenting adviseert.⁵⁷

Op 8 februari 1775, bij het tweehonderdjarig bestaan van de Leidse Universiteit, spreekt Gaubius als aftredend rector een lange feestrede uit, *De admirandi Divinae Providentiae*, over de bewonderenswaardige goddelijke voorzienigheid. Die voorzienigheid toont zich in het

⁵⁵ Sassen 1965, 398, 392, 394 en 401. Zie ook Vermeij 1999.

⁵⁶ Jan Swammerdam, *Bybel der natuure*, uitgegeven door Herman Boerhaave. Leyden: Isaak Severinus e.a., 1737. Zie ook Hamers-Van Duynen 1978, 29.

⁵⁷ Otterspeer 2002, 389-391.

ontstaan en de bloei van de Leidse Academie. Ook onderzoek der natuur toont dat die is voortgebracht en wordt geleid door een almachtige God.⁵⁸

Petrus van Musschenbroek (1692-1761) is de oudste en bekendste van de vier Leidse natuurfilosofen die in de eerste twee jaar worden benoemd. Hij is een zorgvuldig experimentator, die het empirisme van Francis Bacon combineert met de wending naar wiskundige analyse die bij Isaac Newton gestalte had gekregen. Methodologisch scheidt hij natuuronderzoek van geloof, maar het gaat wel harmonieus samen. De betrouwbaarheid Gods is volgens 's Gravesande en Van Musschenbroek essentieel voor de inductieve methode, het generaliseren op grond van enkele ervaringen.

Omdat zij vast en zeker wisten, dat God zijn schepselen het leven niet totaal onmogelijk gemaakt kan hebben, - hetgeen het geval geweest zou zijn, als ieder oordeel een nieuw experiment zou vergen, - daarom is de mens in het algemeen en de natuurwetenschapper in het bijzonder gerechtigd een algemeen oordeel uit te spreken op basis van bepaalde, onder representatieve omstandigheden opgedane ervaringen.⁵⁹

Gods bestaan, betrouwbaarheid en wijsheid is een vooronderstelling van onderzoek, maar het is ook een conclusie, op grond van de in de schepselen belichaamde wijsheid. En wetenschapsbeoefening is een religieuze menselijke opdracht; het verwerven van wetenschappelijke kennis, over Gods schepping, strekt tot Gods eer. Een vierde motief is het nut, de doelmatigheid der schepselen, op zichzelf én voor de mens.⁶⁰ Besef van natuurwetten kan ons ook bevrijden van angst; kometen of bliksemingslagen zijn géén bovennatuurlijke tekenen.

58 Cohen 1985, 184. Ook: Otterspeer 2002, 402v. en Hamers-Van Duynen 1978, 49-52.

59 Bots 1972, 131v.

60 De Pater 1979, 318-330.

Aan de Hollandsche Maatschappij heeft hij niet veel bijgedragen; zo zijn er van hem géén bijdragen in de *Verhandelingen*. Wel mag duidelijk zijn dat voor hem de proefondervindelijke wijsbegeerte samengaat met geloof en nut voor de mens.

Joannes Nicolaus Sebastianus Allamand (1713-1787) is, na eerst theologie te hebben gestudeerd, als natuurfilosoof ook een leerling van 's Gravesande. Hij is de huisonderwijzer van diens beide zonen en de executeur van zijn testament. Vanaf 1749 is hij in Leiden hoogleraar voor wiskunde en filosofie. Hij wordt in 1753 benoemd tot lid van de Maatschappij én tot Fellow van de Royal Society. Hoewel de historicus van de Nederlandse filosofie Ferd Sassen Lulofs als de laatste van de Nederlandse fysicotheologen ziet, wijst hij ook op een kleinere bijdrage van Allamand over de natuurlijke godsleer. Bij natuurfilosofen zoals 's Gravesande, Musschenbroek, Lulofs en Allamand was 'nuttigheid' een centraal idee, verankerd in geloof in een goedwillende Schepper.⁶¹

Allamand publiceerde geregeld in de *Verhandelingen*, in de eerste twee delen onder meer over een meisje dat met statische elektriciteit is genezen, over meteorologische waarnemingen gedaan aan Kaap de Goede Hoop, een bericht over de goede impact van een Amerikaanse sidderaal op mensen die lijden aan jicht, en een methode om zeewater drinkbaar te maken. In deze beschouwingen speelt nut wel een rol, maar dat wordt niet expliciet in een wijsgerig of theologisch kader geplaatst.⁶²

Zo zien deze 'natuurwetenschappers' hun wetenschappelijk werk in een kader dat gevormd is door geloof in God én verwacht nut voor het Vaderland, *Deo et Patriae*. Tot zover een verkenningstocht door de vroege geschiedenis van de Hollandsche Maatschappij

61 Sassen 1965, 387; Otterspeer 2002, 352.

62 *Verhandelingen*, eerste deel (1754), 485-494; *Verhandelingen*, tweede deel (1755), 93-116, 372-379 en 380-382.

der Wetenschappen, op zoek naar religieuze motieven. Dergelijke motieven blijken in de doelstelling en de naamgeving aanwezig. Leden uit de eerste jaren plaatsen hun natuuronderzoek in een religieus kader. In het volgende wil ik proberen deze gegevens te duiden in de context van die tijd. Past dit bij de Verlichting? Wat was destijds de functie van redeneringen waarin kennis der natuur verbonden werd met religieuze overtuigingen?

Hoort de Hollandsche Maatschappij wel bij de Verlichting?

Aan het begin van deze voordracht vroeg ik of de Hollandsche Maatschappij bij de oprichting wel echt een wetenschappelijk genootschap is, gezien het motto *Deo et Patriae* en andere religieuze verwijzingen. De vraag is misleidend, want het is niet een kwestie van het een óf het ander. Het doel is vanaf het begin het bevorderen van de wetenschap ten dienste van de eer van God en het welzijn van de natie.

Wij zien ons zelf graag als een Maatschappij die voortgekomen is uit de Verlichting. Is dit, gezien die verwevenheid van geloof en wetenschap terecht? Ons beeld van de Verlichting is misschien te zeer gestempeld door Jonathan Israel met zijn boek over de *radicale* Verlichting, waarbij hij de nadruk legt op de invloed van Spinoza. Diens invloed treffen we hier niet zo aan. ‘Radicaal’ is het bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen niet. Gezien de alomtegenwoordige religieuze verwijzingen zou je hier kunnen spreken van een ‘gematigde Verlichting’ of een ‘reformatorische Verlichting’.⁶³

Waarom hoort de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen dan wel bij de Verlichting? Men kan over termen strijden, maar voor mij als filosoof is een belangrijk kenmerk van Verlichting relatief laat in die periode, in 1784, helder geformuleerd door Immanuel

63 Israel 2001; Sassen 1965.

Kant. Hij vatte *Aufklärung*, Verlichting, op als het uittreden van mensen uit de onmondigheid die zij aan zichzelf te wijten hebben, waarbij die onmondigheid gaat over “het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van een ander.”⁶⁴ Als ik met dit criterium in gedachten naar de eerste leden van de Hollandsche Maatschappij kijk, dan zie ik dat zij bij de behandeling van wijsgerige en wetenschappelijke kwesties beogen gebruik te maken van de rede, van ons menselijk verstand, en, waar dat relevant is, van de waarneming. Gezagsargumenten, of het nu gaat om een beroep op Aristoteles of op belijdenisgeschriften zoals vastgesteld door de Synode van Dordrecht, zijn voor hen niet aanvaardbaar. Ook een theoloog als Van den Honert, die opereert binnen de gereformeerde kerk van zijn tijd, streeft ernaar om de discussie te voeren op basis van redelijke overwegingen. Confessioneel opererende theologen, die de in de kerk aanvaarde belijdenisgeschriften als maatstaf of filter gebruiken, treffen we bij de in de eerste jaren benoemde leden niet aan.

Wat betreft de *natuurwetenschap*, ziet men hier een aanzet tot het wetenschapsbegrip zoals zich dat in de negentiende eeuw verder vormt. In de *Verhandelingen* is veel ruimte voor documentatie van waarnemingen op uiteenlopende gebieden, zoals medische gevalsbeschrijvingen en systematische gegevens over het weer. Daarbij komt ook de aanzet tot natuurlijke verklaringen, zoals door dominee Sybel geboden voor het door hem bestudeerde zinkgat. Ook wordt er gepubliceerd over eenvoudige experimenten, bijvoorbeeld met statische elektriciteit. In de *Verhandelingen* is er soms ook een wiskundige behandeling van zaken, bijvoorbeeld in het artikel van Lulofs over het rendement van windmolens.

Wat betreft de *metafysica*, waaronder de wijsgerig-theologische beschouwingen over God en wereld, zien we naast eenvoudige analogieën vooral redeneringen die qua structuur lijken op de opbouw van de Euclidische meetkunde, op basis van definities en

⁶⁴ Kant 1998 [1784], 59.

afleidingsregels. Terwijl men zich voor de natuurstudie oriënteert op Newton, 's Gravesande en Boerhaave, sluit de wijsbegeerte in de Hollandsche Maatschappij meer aan bij de rationele aanpak van Leibniz en Wolff en, iets verder terugkijkend, bij het rationalistische spoor van Descartes. In dit opzicht is de discussie uit de hier besproken jaren juist géén voorloper van de wijsbegeerte zoals die zich later ontwikkelt. Na verwerking van de sceptische beschouwingen van David Hume en de kritische analyse van Immanuel Kant verloor dit type metafysisch-theologisch denken zo rond de overgang naar de negentiende eeuw zijn, eerder algemeen gerespecteerde, positie in het intellectuele landschap.

Geloof is voor deze mensen vanzelfsprekend geloof in God. Over God wordt daarbij in metafysische termen gesproken, als almachtige, wijze en goede Schepper. Als goede schepper is hij schepper van een wereld die orde heeft, zodat natuuronderzoek zinvol is. En vanwege Gods goedheid is er in die geschapen werkelijkheid véél dat voor ons mensen nuttig is. Vandaar dat natuuronderzoek tot eer van God strekt én tot heil van het vaderland. Affectief zijn hiermee verbonden nieuwsgierigheid, verwondering en dankbaarheid. Waar de nadruk ligt, verschilt enigszins van persoon tot persoon. Sommigen benaderen geloof vooral intellectueel; het gaat om een wereldbeeld. Enkelen, zoals hiervoor van Alberti is gezegd en zichtbaar is bij Sybels waardering voor de liedkunst, benadrukken meer de affectieve kant van geloof, de levensoriëntatie.

Welke functie heeft in deze jaren de natuurlijke theologie?

Het denken van de genoemde leden van de Maatschappij is in deze periode gestempeld door de natuurlijke theologie en de daarmee verbonden geloofsbeleving, natuurlijke religie. Natuurlijke theologie wordt onderscheiden van theologie die zich op openbaring beroept.

Vaak wordt gedacht dat het bij natuurlijke theologie gaat om het gebruik van wetenschap om een religieuze overtuiging te legitimeren.

Een klassiek voorbeeld daarvan is te vinden in het begin van het boek van William Paley, *Natural Theology*, uit 1802. Stel dat je op de hei loopt, en je vindt een steen. Dan kan je je schouders ophalen; niets bijzonders. Maar stel dat je een horloge vindt. Je onderzoekt het, en merkt dat dit ingewikkelde samenstel van raderen correleert met de stand van de zon, en dat het glas voor de wijzerplaat het je mogelijk maakt zo de tijd af te lezen. Dan ligt het voor de hand te denken dat iemand dat horloge ontworpen heeft. Iemand in het bezit van intelligentie en vaardigheid. En, zo Paley, dat geldt in nog grotere mate voor de wijze waarop een orgaan als het oog in elkaar steekt. Zo wordt het een argument voor God als de klokkenmaker; een argument dat met kennis van de evolutiebiologie door Richard Dawkins is weggezet als een pleidooi voor een ‘blinde horlogemaker’; het is een proces van toeval en natuurlijke selectie. Gebruik van de natuurlijke theologie als bewijs voor het bestaan van God als wijze schepper is de achtergrond van latere controverses over christendom en evolutiebiologie, zoals die vorm kregen in het spreken over ‘Intelligent Design’. Voor die gelovigen die voor hun geloof houvast zochten in de natuurlijke theologie, was de moderne evolutietheorie niet alleen een wetenschappelijke theorie maar ook een aanval op hun geloof, doordat de evolutionaire beschouwing een alternatief bood voor de argumentatiewijze waaraan zij gehecht waren geraakt.

Bij de predikanten die lid waren van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen zie ik niet een dergelijk gebruik van natuurstudie als onderbouwing van theologische conclusies. In deze periode zie ik dat wel bij een andere organisatie, het *Legatum Stolpianum*. Ik veroorloof mij hier een terzijde vanuit een dubbele persoonlijke betrokkenheid. Zowel de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen als het Legatum Stolpianum zijn in de twintigste eeuw overgegaan van het uitschrijven van prijsvragen op het bekronen van reeds gedaan wetenschappelijk werk. Voor mijn proefschrift over de wijsgerige en theologische omgang met moderne kosmologie kreeg

ik van een jury uit de HMW in 1992 de voorloper van de Keetje Hodshonprijs. Van het Legatum Stolpianum kreeg ik in 1994 voor hetzelfde proefschrift de vijfjaarlijkse prijs. Vervolgens werd ik na mijn benoeming als hoogleraar godsdienstwijsbegeerte in Leiden de secretaris van het Legatum Stolpianum, terwijl ik sinds 2023 een van de wetenschappelijke secretarissen van de KHMW mag zijn.

Het Legatum Stolpianum komt voort uit het testament van Jan Stolp. Bepaald was dat de uit te schrijven prijsvragen zich zouden richten op de natuurlijke theologie en de christelijke ethiek. De curatoren waren hoogleraren van de Universiteit Leiden, uit verschillende vakgebieden. Tot de door Jan Stolp in 1753 in zijn testament aangewezen eerste acht curatoren voor het Legatum Stolpianum behoorden vijf die ook tot de eerste leden van de Hollandsche Maatschappij behoorden: de jurist A. Weis en de hiervoor genoemde natuurfilosofen Allamand, Gaubius, Lulofs en Musschenbroek.

Bij de Hollandsche Maatschappij was er een enkele prijsvraag gericht op de argumentatieve natuurlijke theologie, bijvoorbeeld over het wetenschappelijk godsbewijs van Mendelssohn (1787) en het zedelijk godsbewijs van Kant (1789), maar dergelijke prijsvragen zijn voor de HMW uitzonderingen. De gouden medaille voor de beantwoording van de vraag over Kants godsbewijs werd in 1791 gewonnen door Christoph Schwab uit Stuttgart. Enkele jaren eerder, in 1785, had Schwab de gouden medaille van een prijsvraag van het Legatum Stolpianum gewonnen. Dat had destijds enige ophef gegeven. Schwab had als één der oorzaken van onenigheid onder christenen gewezen op geloofsartikelen die rationeel niet verdedigbaar zouden zijn, waaronder de predestinatie. De, in die periode aan gereformeerde beginselen hechtende, hoogleraren van de theologische faculteit lieten in 1786 in een advertentie in de *Maandelijkse uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waereld* weten dat zij géén van allen betrokken waren bij deze bekroning. De zaak werd voorgelegd aan de Senaat van de Universiteit Leiden, die zich aansloot bij het liberalere standpunt van de meerderheid van de curatoren van het Legatum Stolpianum.

Waar in de theologische faculteit afwijking van calvinistische uitgangspunten nog ophef gaf, lijkt bekroning van Schwab in de Hollandsche Maatschappij géén aanleiding tot ophef te zijn geweest. Integendeel; in 1794 werd Schwab tot buitenlands lid benoemd.⁶⁵

Dat het redelijk denken, ook op het terrein van het geloof, leidend moet zijn, geldt zowel voor het curatorium van het Legatum Stolpianum als voor de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Wat dit betreft is het verschil met een ander genootschap waarin ik later ook een bestuursfunctie mocht bekleden, illustratief. De HMW benoemde in 1786 Joseph Priestley, de ontdekker van zuurstof, tot buitenlands lid. Dit leidde vanwege Priestleys theologische geschriften tot één opzegging van het directeurschap; deze benoeming zou strijdig zijn met de doelstelling, in het bijzonder het bevorderen van de Eer van God, omdat Priestley een ondermijner van de ware godsdienst zou zijn.⁶⁶ Terwijl dit in de HMW kennelijk slechts een enkeling betrof, was het werk van Priestley het jaar daarvoor, in 1785, aanleiding geweest tot de oprichting van *Het Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst, tegen deszelfs heedendaagsche Bestrijders*, later bekend als *Het Haagsch Genootschap*. In de loop van de negentiende eeuw is Het Haagsch Genootschap steeds meer in ‘moderne’ handen gekomen, evenals de Leidse theologische faculteit. De antagonistische ondertitel is al in 1835 uit de naam van Het Haagsch Genootschap geschrapt. In de achttiende eeuw was het echter een gezelschap dat opkwam voor de klassieke theologie; een opstel over de eerste jaren draagt dan ook als titel “Ten strijde tegen het verlichte Christendom!”⁶⁷

Of geloof zich goed verdraagt met redelijk denken en moderne kennis is ook in de achttiende eeuw een vraag. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen beantwoordt die vraag positief. Natuuronderzoek strekt tot eer van God en kennis van de natuur

⁶⁵ Fehr en Bouwman 2004, 25v; De Bruijn 1977, #58 en 62; Bierens de Haan 1952, 364.

⁶⁶ Bierens de Haan 1952, 54v.; Van der Wall 2003, 26v.

⁶⁷ Van Leeuwen 1985; Drees 2023; Heering 1985.

is ten dienste van de mens. De resultaten van wetenschappelijk onderzoek worden geïdentificeerd in een religieus kader. Dat kader lijkt zelf geen legitimatie nodig te hebben. Vandaar dat ik bij de Maatschappij slechts een enkel voorbeeld van natuurstudie als legitimatie van theologische opvattingen zie.

Bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is in de eerste jaren de functie van natuurlijke theologie in hoofdzaak een andere. De associatie van geloof en kennis van de natuur is er vooral ter legitimatie van de natuurstudie. Het geloof heeft geen verankering in de wetenschap nodig; het is nog vanzelfsprekend. Maar wetenschap is kwetsbaar; het heeft zich nog niet zo bewezen door allerlei toepassingen. Past het wel veel energie te steken in natuuronderzoek?

Ook elders diende de natuurlijke theologie in de zeventiende en de achttiende eeuw ter legitimatie van inzet voor de wetenschap. De historicus van de interacties van geloof en wetenschap Peter Harrison heeft iets vergelijkbaars laten zien voor de Royal Society of London, die werd opgericht in 1660. Wetenschap verwierf cultureel gewicht in de loop van de volgende eeuwen doordat de wetenschap religieus nuttig bleek. Maar in deze fase van de maatschappelijke ontwikkeling was het de wetenschap die er baat bij had om wetenschappelijk werk te beschouwen als een religieuze opdracht en om de resultaten te plaatsen in een religieus kader.⁶⁸ Zo zien deze ‘natuurwetenschappers’ hun wetenschappelijk werk in een kader dat gevormd is door geloof in God én verwacht nut voor het Vaderland, *Deo et Patriae*.

Tot zover een verkenningstocht door de vroege geschiedenis van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, op zoek naar religieuze motieven. Voor beide motieven geldt dat het belang van redelijk denken, ook in geloofszaken, uitgangspunt is. Naast deze functies als apologetiek voor geloof en apologetiek voor de beoefening

⁶⁸ Harrison 2008; zie ook Brooke 1991, 152-225.

van wetenschap wil ik op nog een derde religieuze functie van de natuurstudie wijzen. Ik begin daarvoor bij een christelijke stroming die ver afstaat van het gematigde, intellectuele protestantisme dat we bij de eerste leden van de Hollandsche Maatschappij overwegend aantreffen. Het piëtisme, een vroomheidsbeweging binnen het Duitse lutheranisme, was bij uitstek gericht op een praktisch en vroom christendom. Een belangrijk centrum ontwikkelde zich in 1695 in de stad Halle, in het oosten van Duitsland, met de stichting van een armenschool en weeshuis onder leiding van August Hermann Francke. Ik had in 2022 het voorrecht om een maand als gasthoogleraar in Halle rond te kunnen kijken bij de Franckesche Stiftungen. Daar trof ik naast schoolgebouwen, een fraaie historische bibliotheek en een botanische tuin ook de Kunst- und Naturalienkammer, een collectie fossielen, schelpen, opgezette dieren en andere curiosa, vergelijkbaar met de verzamelingen die in de achttiende eeuw werden opgebouwd door mensen zoals we die bij de Hollandsche Maatschappij en Teylers Museum aantreffen.

Welke functie had zo'n collectie? Vanzelfsprekend draagt de verzameling bij aan kennis, maar de belangrijkste functie lijkt mij affectief. Door fysieke omgang met de grote rijkdom die we in de natuur aantreffen, wordt een gevoelsmatige religiositeit bevorderd, gericht op verwondering en dankbaarheid jegens de Schepper.⁶⁹ Wat later, in 1799, spreekt Friedrich Schleiermacher in zijn *Reden über die Religion* over geloof als een derde domein naast dat van metafysica en kennis en dat van de ethiek. Over het wezen van de religie schrijft hij:

69 Deze ervaringsgerichte invalshoek kwam me helderder voor ogen te staan door de wijze waarop Jayne Svenungsson op 15 maart 2024 in Utrecht in haar Vrijzinnige Lezing *Poetic Theology: Retrieving the Radical Impulse of Aesthetic Protestantism* teruggreep op de rol van zintuiglijke ervaring in vroeg-protestantse theologie, door haar geïllustreerd met de opzet van de Franckesche Stiftungen. Zie <https://devrijzinnigelezing.wordpress.com/>, geconsulteerd 22 april 2024.

Haar wezen is noch denken noch handelen, maar schouwing en gevoel. Zij wil het universum schouwen, het aandachtig beluisteren, met kinderlijke passiviteit gegrepen en vervuld worden door invloeden die er onmiddellijk van uitgaan. ... Maar de religie wil in de mens niet minder dan in alle afzonderlijke en eindige dingen het oneindige zien, de afdruk en de realisering daarvan.⁷⁰

Het gaat, zo gezien, meer om vroomheid dan om denken; de functie van de verzameling van naturaliën is affectief in plaats van argumentatief. Natuurstudie is zo gezien een aanzet tot een niet-leerstellige vroomheid. Zo zijn de vierhonderd verschillende sneeuwvlokken van Jan Engelman ook géén bron van theorievorming maar aanleiding tot verwondering en de beleving van schoonheid.

In de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen zien we hoe het moderne begrip van wetenschap, met de nadruk op waarnemingen, experimenten, natuurlijke verklaringen en wiskundige analyse, zich ontwikkelt. In die zin is er continuïteit, van 1752 tot nu. Ook wat betreft het dienen van de mens door de ontwikkeling van wetenschap staat de huidige ambitie om een brug tussen wetenschap en maatschappij te zijn in dezelfde traditie als de nadruk op wetenschap vanwege het nut dat de natuur voor de mens heeft – een element dat in de negentiende eeuw uit de doelstelling was verdwenen. Wel zijn er tegenwoordig terecht reserves ten aanzien van exclusieve nadruk op nut voor de mens. Het religieuze frame voor de wetenschapsbeoefening heeft met de professionalisering van wetenschap in de negentiende en twintigste eeuw echter haar functie verloren. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen beperkte in 1861 de doelstelling dan ook tot “de bevordering der wetenschappen”. Heeft het devies *Deo et Patriae* dan nog een zinvolle betekenis in onze tijd?

70 Schleiermacher 1990, 51 [1799, 50v.].

Heeft *Deo et Patriae* nog betekenis voor de KHMW?

Wij leven niet in de achttiende eeuw. We staan anders in het leven. De Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is niet het gezelschap dat zich in 1753 de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen ging noemen. Wat vandaag de dag te denken over het devies, *Deo et Patriae*? Ik bespreek dit hier in drie stappen, negatief, neutraal en positief.

Negatief

Er is in de wereld van vandaag meer dan voldoende grond om weerzin te hebben tegen de slogan *Deo et Patriae*. 'Voor God en Vaderland' lijkt alles geoorloofd. Christelijk nationalisme, zoals dat politiek momenteel zich nadrukkelijk manifesteert in de Verenigde Staten van Amerika. Hindoe nationalisme in India. Het islamitische kalifaat. Telkens zien we een nauwe verbinding van geloof en vaderland. De uitsluiting van anderen gaat samen met een absolutistische interpretatie van de eigen traditie. Zo moeten we het motto voor de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen zeker niet opvatten. Zo is het in de achttiende eeuw in de Hollandsche Maatschappij ook zeker niet de bedoeling geweest.

Er was bij ons wel uitsluiting. Er waren meer dan honderdvijftig jaar géén vrouwen onder de directeuren en leden. Men benoemde in de eerste jaren ook géén christenen van een verkeerde soort, laat staan niet-christenen. Dit lijkt géén expliciete regel te zijn geweest, maar het was wel de praktijk. Deze uitsluiting werd slechts geleidelijk losgelaten, eerst ten opzichte van andere protestanten en later breder. Al zijn we nog steeds, cultureel gesproken, een vrij homogeen gezelschap.

Wat absolutisme betreft: autoritaire vormen van geloof, een belijdenis als dwingend kader, was de Hollandsche Maatschappij vreemd. Geloof was ten tijde van de oprichting vanzelfsprekend, en ongetwijfeld waren sommige mannen autoritair, maar de wijze waarop het naar

voren kwam in wijsgerige en wetenschappelijke discussies was niet van dien aard. De Bijbel werd niet gebruikt als een handboek met wetenschappelijke, politieke of morele instructies.

Het Vaderland. De eerste prijsvragen, over de verzanding van de Lek en de gebrekkige zeewering bij Petten, tonen de intentie. Men voelde zich verantwoordelijk voor de Republiek, en in het bijzonder voor Holland. Dat gold vanzelfsprekend voor de directeuren als lokale regenten. Het gold ook voor de wetenschappers, die in het kader van de Maatschappij zich van het Nederlands bedienden, en niet van het Latijn als internationale wetenschapstaal. Maar het dienen van het Vaderland was niet gekoppeld aan een negatief denken over de anderen; het was de lokale omgeving waarin men de mensheid diende.

Neutraal

Men kan het devies *Deo et Patriae* zien als een historisch relikwie. Tenslotte hebben we ook het Wilhelmus, dat volkslied dat historische uitleg nodig heeft om enigszins begrijpelijk te zijn. Historisch erfgoed heeft zijn charme, als het maar niet serieus genomen wordt. Ik wil de maatschappelijke leden van harte 'directeuren' noemen, als dit maar niet betekent dat we als organisatie meer dan vierhonderd bestuurders hebben. De medaille, met de vrouwengestalten van Godsdienst, Vrijheid en Waarheid, is een deel van ons erfgoed, net zoals het Keetje Hodshonhuis dat geworden is. Een fraai achttiende-eeuws pand waarin de KHMW haar prijzen uitreikt. Het bevorderen van de wetenschap zou zakelijker kunnen, in een kantoorgebouw, maar dit heeft meer charme. Van het historische devies hebben we toch geen last? Of is het iets meer dan aardigheid? Kunnen we soms 'grote woorden' gebruiken, naast meer zakelijke taal, omdat die grote woorden iets waardevols kunnen uitdrukken?

Positief

Positief hoor ik in het devies twee betekenisvolle motieven, wanneer we waken voor de autoritaire vorm van religie én voor de uitsluiting die met religie en vaderland verbonden kunnen zijn.

Met het *Deo* spreken we van iets dat onze menselijke belangen overstijgt. Voor vrijwel alle wetenschappelijke leden is de wetenschappelijke fascinatie en inzet veel meer dan alleen maar een manier om hun brood te verdienen. Het gaat om nieuwsgierigheid naar de werkelijkheid waar wij deel van zijn. Het gaat om verwondering over alles wat we weten. Om respect voor de open vragen die er altijd weer zijn, voor het mysterie. Het gaat om dankbaarheid voor dat wat ons gegeven is, ook als we geen Gever meer aanwijzen.

Met het *Patriae* spreken we van de samenleving waarin wij opereren, een samenleving die ondertussen de hele planeet omvat. Dit woord haalt de verantwoordelijkheid voor de plaats waar wij staan, voor onze eigen omgeving, naar voren. Ethiek heeft het universele tot norm gemaakt, en dat is terecht. Maar er zijn zaken die ons in het bijzonder ter harte gaan, zoals onze eigen kinderen, onze vrienden, en de omgeving waarin wij leven.⁷¹ En dat hoort ook bij ons als mensen. We leven ergens, niet nergens of overal. Het gaat niet om het afwijzen van een ruimere horizon, maar we hebben telkens weer een horizon, een wereld waarin wij leven en waar wij ons voor willen inspannen.

In het motto zie ik zo toch iets van de motieven van de natuurlijke theologie. Niet argumentatief, als ondersteuning van geloof of legitimatie van wetenschap. Wel in affectieve zin, in het *Deo* als aanduiding van verwondering en dankbaarheid en in het *Patriae* als uitdrukking van onze verantwoordelijkheid voor de wereld waarin wij zijn.

Ik dank u voor uw aandacht.

⁷¹ Wolf 2010.

Naschrift en dankwoord

Dit is een uitgebreidere versie van de Haarlemse Voordracht die is uitgesproken op 25 mei 2024. Ik dank Dirk van Delft en Floris (H.F.) Cohen, leden van de KHMW, voor waardevol commentaar op een concept, en Saskia van Manen, de secretaris-directeur van de KHMW, en Ingrid Glorie van het secretariaat, en Rutger Schimmelpenninck, de aftredend penningmeester, voor correcties en hulp bij de afbeeldingen van het devies en de medaille. Dank ook aan Jan Spoelder, eveneens lid van de KHMW, die voor mij het Latijn op het eerste ontwerp van de medaille heeft opgehelderd, zie n.9, aan Marita Mathijssen-Verkooijen, die me wees op de uitgave van de brieven van Betje Wolff en Aagje Deken, en aan Marjan Scharloo die me wees op het artikel van Alle Diderik de Jonge over doopsgezinden.

Literatuur

Verwijzingen naar archiefstukken en enkele oudere publicaties zijn alleen in de noten gegeven.

- Berg, J. van den. 1991. “Een achttiende-eeuwse Coccejaan over de kerk van zijn tijd: Johan van den Honerts *De kerk in Nederland*.” Pp. 159-180 in *Gericht verleden: Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Nijenhuis ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag*, onder redactie van Chr.G.F. de Jong en J. van Sluis. Leiden: Groen.
- Bierens de Haan, J.A. 1952. *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Bots, J. 1972. *Tussen Descartes en Darwin: Geloof en natuurwetenschap in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Brink, G. van den. 2007. *Als een schoon boec. Achtergrond, receptie en relevantie van artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Brooke, J.H. 1991. *Science and Religion: Some Historical Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruijn, J.G. de. 1977. *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753 – 1917*. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen & Groningen: Tjeenk Willink.
- Buijnsters, P.J. 1987. *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, eerste deel. Utrecht: HES.
- Cohen, A.E. 1985. “Acht februari 1775: Gaubius’ feestrede.” Pp. 178-185 in *Bestuurders en geleerden: Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit Leiden*, onder redactie van S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

- Cohen, F. (H.F.) 2016. *Het knagende weten*. Amsterdam: Prometheus.
- Dawkins, R. 1986. *The Blind Watchmaker*. London: Norton.
- Drees, W.B. 2023. *Denken over geloven. Van moderne zekerheid tot agnostische terughoudendheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Fehr, J.J. en A. Bouwman, eds. 2004. *Legatum Stolpianum: History and Archives of the Leiden Prize Competitions in Natural Theology and Moral Philosophy, 1754-2004*. Leiden; Leiden University Library.
- Gou, L. de. 1986. “Cornelis Nozeman (1721-1786) (uit de jaarrede op 23 mei 1981)”. Pp. 45-54 in L. de Gou, *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1979-1985*. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Joh. Enschedé en zonen.
- Gunning, J.W. 2019. “Man, vrouw, Maatschappij.” Pp. 36-37 in *Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Jaarverslag 2018*.
- Hamers-Van Duynen, S.W. 1978. *Hieronymus David Gaubius (1705-1780). Zijn correspondentie met Antonio Nunes Ribeiro Sanches en andere tijdgenoten*. Assen: Van Gorcum.
- Harrison, P. 2008. “Religion, the Royal Society, and the Rise of Science. *Theology and Science* 6, 255-271.
- Heering, J.P. 1985. “Ten strijde tegen het verlicht Christendom!” Pp. 5-17 in *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Hillen, H.F.P. 2017. “De hofarts, de dominee, een geleerd genootschap en de pokken.” *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 161, #21 (27 mei), 35-39.
- Israel, J.I. 2001. *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press.

- Jonge, A.D. de. 2006. *Pieter Teylers Testamentaire benoemingen. 'Doopsgezinden zo die daartoe bequaam zijn.'* Pp. 115-125 in B. Sliggers et al., *De idealen van Pieter Teyler. Een erfenis uit de Verlichting*. Haarlem: Gottmer & Teylers Museum.
- Jorink, E. 2010. *Reading the Book of Nature in the Dutch Golden Age, 1575-1715*. Leiden: Brill.
- Kant, I. 1998 [1784]. *Wat is Verlichting?* Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Prof. dr. B. Delfgaauw. Kampen: Kok Agora.
- Koning, C. de. 1808. *Tafereel der stad Haarlem en derzelve geschiedenis van de vroegste tijd tot op den tegenwoordigen toe*. (Vier delen.) Haarlem: A. Loosjes.
- Kunz, A.J. 2013. *Als een prachtig boek. Nederlandse Geloofsbelijdenis artikel 2 in de context van de vroegreformatorische theologie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Leeuwen, Th.M. van. 1985. "Een godsdienstig genootschap in verlichtingstijd." Pp. 18-32 in *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Mijnhardt, W.W. 1988. *Tot Heil van 't Menschdom: Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam: Rodopi.
- Otterspeer, W. 2002. *De vesting van de macht: De Leidse Universiteit 1673-1775*. (Groepsportret met Dame II.) Amsterdam: Bert Bakker.
- Paley, W. 1802. *Natural Theology: or, Evidences of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature*. London: R. Faulder.
- Pater, C. de. 1979. *Petrus van Musschenbroek [1692-1761], een newtoniaans natuuronderzoeker*. (Mededeling 199 van het Museum Boerhaave.) Utrecht: Drukkerij Elinkwijk.
- Sandt, H.W.M. van de. 1984. *Joan Alberti, een Nederlands theoloog en classicus in de achttiende eeuw*. Utrecht: Elinkwijk.

- Sassen, F. 1965. "Johan Lulofs (1711-1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden." Pp. 377-430 in *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Nieuwe reeks, deel 28, Afdeling Letterkunde*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Schleiermacher, F. 2001 [1799]. *Over de religie. Redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door dr. A.A. Willems. 's-Gravenhage: Meinema.
- Sliggers, B.C. 1987. "Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem." Pp. 67-101 in B. Theunissen et al., *Een elektriserend geleerde. Marinus van Marum, 1750-1837*. Haarlem: Joh. Enschedé.
- Sprague, E. 1967. "Clarke, Samuel." Pp. 118-120 in *The Encyclopedia of Philosophy*, edited by Paul Edwards, Volume Two. New York: Macmillan.
- Stolker, A. 1802. *Levensberigt van den eerw. C. Nozeman*. Ook in *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1809, tweede deel, 97-109.
- Theunissen, B. 2002. "Wetenschapsbeelden en de Hollandsche Maatschappij." Pp. 33-46 in *Geleerden en leken. De wereld van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1840-1880*, redactie R. Aarts et al. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen & Rotterdam: Werkgroep 19e Eeuw.
- Valkenburg, C.C. van. 1978. "De mannen van het eerste uur. Jaarvergadering 1976." Pp. 79-94 in C.C. van Valkenburg, *Bevorderaars der wetenschap: Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergaderingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1966-1978*. Haarlem: Joh. Enschedé en Zonen.
- Veen, M. van. 2017. *Luther en calvinistisch Nederland*. Utrecht: Boekencentrum.
- Vermeij, R. 1999. "Johan Lulofs als vertegenwoordiger van het newtonianisme in de Republiek." *Gewina* 22, 136-150.

- Wall, E.G.E. van der. 2000. *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*. Hilversum: Verloren.
- Wall, E.G.E. van der. 2003. *Is godsdienst schadelijk? De Verlichting en de grenzen van de godsdienstkritiek*. Haarlemse Voordracht LXIII. Haarlem: KHMW.
- Wall, E.G.E. van der. 2004. "Newtonianism and religion in the Netherlands." *Studies in the History and Philosophy of Science* 35, 493-514.
- Wolf, S. 2010. *Meaning in Life and Why It Matters*. Princeton: Princeton University Press.

Bijlage:**De pennenstrijd van C.C.H. van der Aa en C. Nozeman, 1750-1752**

In een *Levensberigt* over de remonstrantse predikant Cornelis Nozeman (1721-1786) wordt gesteld dat hij

was één der genen, die er de oprigting van de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* hielpen bevorderen. Zekerlijk zou hij ook onder derzelven eerste Leden gesteld geweest zijn, zoo niet een gerezen misverstand tusschen hem en zekeren geleerden man, die bij de eigenlijke Stichters der gezegde Maatschappij eenen grooten invloed had, tusschen beiden gekome ware. De grond tot dit misverstand werd, zoo ik mij niet bedrieg, gelegd door *twee brieven*, welken hij, in de jaren 1751 en 1752, uitgaf.⁷²

De gedachtewisseling waar het hierna over gaat, heeft vorm gekregen in twee artikelen en twee open 'brieven'. Officieel waren deze bijdragen anoniem, maar op grond van latere verwijzingen en de inhoud is het uiterst aannemelijk dat van de artikelen de Lutherse predikant C.C.H. van der Aa de auteur is geweest en van de open brieven Nozeman.

Nozeman bleef actief in de natuurstudie. Hij won in 1769 de gouden medaille van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen voor het door hem anoniem ingezonden antwoord op een prijsvraag over de natuurlijke geschiedenis van Nederland. De zilveren medaille werd gewonnen door ds. J.F. Martinet te Edam.⁷³ In het *Levensberigt van den eerw. C. Nozeman* schrijft Adriaan Stolker dat Nozeman ook deze

⁷² Stolker 1802. Vrijwel dezelfde formulering bij de kleinzoon van C.C.H. van der Aa, A.J. van der Aa in het lemma over Nozeman in het *Biographisch woordenboek der Nederlanden, Deel 13* (Haarlem: J.J. van Brederode, 1868), 336.

⁷³ De Bruijn 1977, 40. *Verhandelingen*, Elfde deel, Tweede stuk (1769), 1-60 (Nozeman) en 61-326 (Martinet).

keer niet tot lid van de Hollandsche Maatschappij benoemd werd, zoals gebruikelijk was voor winnaars van de gouden medaille en zoals dat jaar wel gebeurde met de winnaar van de zilveren medaille. Dat hij weer gepasseerd werd, was “alsnog aan denzelfden invloed te wijten, welke hem daarvan, bij de oprigting dier Maatschappij zelve, verstoken had”, dus aan Van der Aa.⁷⁴

De kwestie waar het om gaat, komt voort uit de briefwisseling in 1715 en 1716 tussen Samuel Clarke, in deze brieven Isaac Newton vertegenwoordigend, en Gottfried Wilhelm Leibniz.⁷⁵ Leibniz benadrukt dat God op redelijke gronden géén andere wereld heeft kunnen scheppen dan de beste. Er is maar één beste van alle mogelijke werelden. De tegenovergestelde positie benadrukt dat de goede en almachtige God de vrijheid had te kiezen welke wereld geschapen zou worden. Zo staat denken in termen van noodzakelijkheid tegenover denken in termen van vrijheid. In dat opzicht spoort de tegenstelling met het theologische geschil tussen calvinistische protestanten, voor wie Gods soevereiniteit en daarmee de predestinatie voorop stond, en het remonstrantse denken, waarin vrijheid voor God en mens een essentieel element was geworden.

Het “Wijsgerig onderzoek” van Van der Aa

Het eerste gepubliceerde artikel is “Wysgerig onderzoek of twee weerelden mogelyk zyn, van evengelyke en evengroote goedheid”. Hierin schijft Van der Aa dat dit stuk is geschreven als antwoord op twee vragen die hem gesteld zijn in brieven, kennelijk van Nozeman, van 13 en 31 december 1749. Gevraagd was hem of bewezen zou kunnen worden dat het inconsistent is om te denken dat God in zijn oneindige macht en wijsheid de keus had uit verschillende mogelijke werelden die even goed zouden zijn geweest ter bereiking van zijn oogmerken. Het lijkt erop dat Van der Aa en zijn in dat jaar in Haarlem benoemde iets jongere collega Nozeman elkaar hadden

⁷⁴ Stolker 1802, 12.

⁷⁵ Sprague 1967.

ontmoet, waarna zij over dit onderwerp een discussie begonnen. Van der Aa stelt in het Voorbericht dat hij niet hoort tot de een of andere wijsgerige stroming. “Op Leibnits en Wolf heb ik de zelfde betrekking als op Newton, Clarke of anderen.” Het gaat hem alleen om de waarheid. Om die te vinden volgt hij de benadering van Wolff, “die uit nauwkeurige bepaalingen, stel-regelen, en bevindingen, op eene wettige wyze redekavelt”. Het gaat dus om een argumentatie in wiskundige stijl, op basis van definities en axioma’s. Zo kiest hij op dit metafysisch-theologisch terrein voor een rationalistische benadering.

Van der Aa biedt vervolgens een begripsanalyse. Hij definieert het begrip ‘wereld’ en bespreekt wat het zou betekenen indien men zou spreken van twee verschillende werelden. Vervolgens gaat het om de vraag wat ‘goedheid’ is, en wat het zou betekenen om van twee zaken aan te nemen dat ze een even grote goedheid hebben. Dan gaat het over de vraag of het mogelijk is dat twee werelden een gelijke goedheid hebben. Zijn conclusie is dat er, logisch gesproken, niet twee van dergelijke werelden mogelijk zijn. In het laatste gedeelte stelt Van der Aa dat dit overeenkomt met de uitspraak in het eerste hoofdstuk van het eerste Bijbelboek Genesis dat deze wereld de beste is, al staat er letterlijk vertaald dat zij ‘zéér goed’ is.

Van der Aa is zo overtuigd van zijn redenering dat hij degene die tot een andere conclusie zou komen, wegzet als iemand die niet helder denkt; “die dat meent, denkt niet genoeg naa, wat tyd of plaats, of ruimte is”. En aan het eind vraagt hij “de Heer Vraager” om bij bezwaren “een weinig nauwkeuriger in zyne uitdrukkingen te zyn”. Dat er een gebrek aan helderheid bij de vraagsteller is geweest, is volgens Van der Aa nu duidelijk. “Ik twyfel niet, of de Heer Vraager zal nu ook zelf wel zien, dat hy meer bepaald had moeten spreken, en derhalven niet misduiden dat ik hem dit nogmaals herinnerd heb.”⁷⁶ Een neerbuigende toon bij het begin van de publieke discussie.

76 *Hollands Magazyn*, eerste deel, tweede stuk, 285-341 (1750), 285, 285v., 293, 338, en 339v.

De eerste brief van Nozeman, 24 juli 1751

Nozeman stelt dat wie ondanks de goede redenering van Clarke nog in de ideeën van Leibniz volhardt, niet op redelijke wijze te overtuigen is. Omdat vrienden hem daartoe aanspoorden, en sommigen schreeuwden dat de argumenten van Van der Aa onweerlegbaar zouden zijn, heeft Nozeman toch besloten tot deze open brief. Zo lijkt de toonzetting gelijk scherper te worden. Van der Aa zou de goede argumenten van Clarke niet begrepen hebben, en sommige aanhangers van hem schreeuwen.

Volgens Nozeman ervaren wij in ons dat we vrijheid hebben. “Dat vermoogen is der mensen doorlugtigst voorrecht, gelyk ook de eenige grond om hen naar waarheid voor deugdlyk of kwaad te houden.” Bij het denken in termen van één mogelijke wereld gaat dit idee van vrijheid, en daarmee de basis van zedelijkheid, verloren, omdat men dan denkt in termen van noodlot en uitkomt bij onverschilligheid. Het is duidelijk dat op de wijze van Leibniz “eene *albepaalende genoegzaame reden* voor ieder bedryf ingevoerd zynde, niets anders voor ons overschiet dan *Noodlottigheid* aller gebeurtenissen”. Nozeman bekritiseert de opmerking van Van der Aa aan het begin van zijn artikel, dat hij niet het ene of het andere wijsgerige stelsel omhelst. Wat Van der Aa schrijft is immers “Leibnitsianerye”, zo concludeert Nozeman aan het eind van het voorbericht van zijn *Brief*.

Dit openbare antwoord is helaas nodig omdat Van der Aa ertoe is overgegaan “een geschil, het welk *schriftelyk* tussen ons beiden behoorde te worden afgedaan geweest te zyn, buiten myne kennis, zonder myne raadpleging of toestemming, door den druk wereldkundig te maaken. Die handel was niet zeer vryndlyk (...). ’k Zal evenwel my zelve maatigen zooveel ik kan, niet, gelyk ze anders wel verdienen, ten toonstellende alle uwe vitteryen, indewelke uw Ed. zig schynt voortitmaal te hebben willen vermaaken.” Dus volgens Nozeman heeft Van der Aa door zijn artikel het nodig gemaakt dat hij antwoordt, waarbij hij zich echter zal inhouden.

De discussie richt zich eerst op de wijze waarop Van der Aa de opmerkingen van Nozeman over ‘gelijk’ heeft opgevat. “Doch dan voegde uwE ’er even te vooren by, dat ‘die meent, dat twee zaaken in alles gelyk kunnen zyn uitgenommen in plaats of tyd’ niet genoeg denkt. Dus krygen we hier eene bestraffing in plaats van bewys. Is dat volgens de *Methodus scientifica*, dat uwE ons gaat bekyven wanneer het aan bewys hapert?” Van der Aa speelt volgens Nozeman op de man omdat hij geen goede inhoudelijke argumenten heeft.

De vraag is of er twee werelden denkbaar zijn die even goed zijn, maar die in andere opzichten van elkaar verschillen. De aandacht gaat dan uit naar de vraag of twee zaken die van elkaar verschillen door op een andere plaats te zijn, nog als hetzelfde kunnen worden beschouwd. Nozeman maakt hiervan een karikatuur met een beeld over Van der Aa als predikant: “ongelukkige schaapen dus, die UwE van elders tot herder geroepen hebbende, hier eenen man kreegen, gants en al van qualiteiten veranderd, en de hoedanigheden missende die hy had toen hy herwaarts wierd geroepen!” De argumentatie van Van der Aa is volgens hem ook verder zwak. “Op uwE tweede afdeeling valt niet min te zeggen, en ’k twijfele niet of uwE zelve zal hier en daar duidlyk bemerken dat zy fout gehad heeft.” En: “Ik verwonder my, myn Heer, dat uwE op bl. 304 (zekerlyk uit groote onoplettendheid) zoo grooven misslag begaat”. Een gemaakt onderscheid wordt “zeer beuzelagtig” genoemd. En: “UwEd beging denzelfden misslag ook in ’t voorafgaande”.

Ook Van der Aa’s verwijzing naar Genesis 1 wordt bekritiseerd, met name omdat hij de uitdrukking die in het algemeen vertaald wordt als ‘zeer goed’ hier vertaalt als een overtreffende trap, de beste. Wanneer je diezelfde uitleg hanteert bij andere passages waar in de Bijbel iets zeer goed of zeer lelijk wordt genoemd, kom je uit bij ongerijmdheden. “K had wel gewenst dat uwE haare Grammatica et Concordantie over dit artikel had naagezien.” Van der Aa beheerst zijn Hebreeuws en exegese niet.

“Voor de rest, myn Heer, en om ’er eens een eind aan te maaken, uwEs onbeleeftde woorden-vitteryen, die my bladz. 338 en 339 ontmoeten, houd ik geen antwoord waardig.” Het gaat om de passage die uitloopt op de uitspraak van Van der Aa dat Nozeman nu ook wel in zal zien dat zijn vraag niet helder was. Van der Aa begreep volgens Nozeman echter prima wat de bedoeling van zijn vragen was.⁷⁷

Van der Aa’s “Ophelderingen”

Van der Aa reageert met een tweede artikel, “Ophelderingen over eenige stukken uit het wysgeerig onderzoek of twee weerelden mogelyk zyn van evengelyke en evengroote goedheid. Geschikt ter proeve van het gewicht der zwarigheden, opgeworpen door den Heer N.N. in zyn Ews. *Brief tot wederlegging van ’t zelfde onderzoek.*” De aanhef toont hoe zeer hij door de brief van Nozeman geraakt is.

Waarheid en Liefde beminnde Lezer!

Moest ik niet verzet staan over eenen brief, als die van mynen TEGENSCHRYVER? (...) De onvriendelykheid, waarmee myn *Onderzoek over de evengoede Weerelden* beantwoord wierd, door dien Heer, welke my de vraag gedaan had of ’er zulke twee of meerder Weerelden mogelyk waren; is te zichtbaar: dat zy niet elk eenen in ’t oog zou lichten.

Op de verwijten ingaan spoort niet met het Bijbelse gebod van de liefde en doet geen recht aan de zaak. Van der Aa zal zich daarom beperken tot een zakelijke reactie. “Ik heb het ongelyk, ’t geen men op veele plaatsen van dien Brief my aandeed, onaangeroord, en dus

⁷⁷ N.N. (Nozeman), *Brief Aan den Eerwaardigen Heere N. N. over zyn Es. Wysgeerig onderzoek in het tweede stuk van ’t Hollands Magazyn, Bladz: 285-341, of ’er een ander Wereldgestel, van Evengroote Goedheid als het tegenwoordige, Mooglyk zy.* Te Haarlem By J. Bosch, Boek- en papierverkooper. Haarlem, 24 july 1751, 12, 14v., 25, 26v., 34, 38, 40, 41, 42, 47, 55 en 57. De beide brieven van Nozeman zijn als afzonderlijk gedrukte brochures verschenen. In het exemplaar van het eerste deel van het *Hollands Magazyn* dat zich in de Universitaire Bibliotheken Leiden bevindt, zijn ze achteraan ingebonden.

althans wel (gelyk dit betaamt) ongewroken gelaten.”

Aan het eind wil Van der Aa toch nog op twee beschuldigingen ingaan, “die ben ik der waarheid en mynen goeden naam verschuldigd te melden.” Het eerste is de bewering dat noch Leibniz noch een schrandere Wolffiaan de vraag van Samuel Clarke over dit onderwerp heeft beantwoord. “Weet men niet, dat Leibnits, eer hy op deezen laatsten brief van Clarke kon antwoorden, overleed?” Nozeman kent de geschiedenis niet goed.

“Een ander stuk raakt my zelve. Die Heer, tegen wiens brief ik my thans verdedig, heeft de goedheid my pag. 55 te wenschen, dat ik myne Grammatica en Concordantie had naagezien, toen ik de woorden *zeer goed* Gen I, 31. uitleide als berekenden zy, *God zag, dat het geen Hy gemaakt had, ALLERBEST was.*” Van der Aa verdedigt zijn interpretatie met verwijzingen naar diverse exegeten en taalkundige specialisten.

In de laatste paragraaf schrijft Van der Aa: “Ik heb my willen wachten voor ’t geen na Vittery zou zweemen. Ik heb het geschil niet willen vergrooten met kleinigheden die tot de groote zaak niet behooren, en aanleiding geeven zouden om elkander te kwetsen en verdriet aan te doen.” Bij die ‘kleinigheden’ voegt hij een lange voetnoot over de opmerking over de schapen die een andere herder kregen dan ze verwachtten. Van der Aa verklaart ook waarom hij publiekelijk heeft gereageerd, een gegeven dat Nozeman aan Van der Aa had verweten. “Hoor my, lezer! Myn Tegenschryver is de Aanlegger.” Hij had mij een vraag gesteld. Ik heb even gewacht met antwoorden. Toen ontstond het gerucht dat ik zou zijn “eenen Opgeever, die iets op my nam, maar géén kans ziende, zich wel schuil zou houden.” Toen die insinuatie hem ook uit andere steden bereikte, leek het Van der Aa passend om nu het geschil openbaar was, ook in het openbaar te antwoorden.⁷⁸

⁷⁸ *Hollands Magazyn*, eerste deel, derde stuk (1751), 661-700, 662, 663, 689, 690, 691, 698v., 699 (2x).

Nozeman's tweede brief, 24 maart 1752

In het Voorbericht bij de tweede brief verwijt Nozeman Van der Aa dat die “het genoeg schynt te rekenen zig een gunstig Vooroordeel by den minoplettenden te winnen, zynen tegenschrijver veragting te berokkenen”. Bovendien doet Van der Aa zich voor als gedreven door liefde, terwijl hij Nozeman persoonlijk aanvalt. De brief richt zich vervolgens tot Van der Aa.

MYN HEER,

Ik had UwE Edelmoediger versleeten dan uw Antwoord op mynen Brief my getoond heeft dat gy waarlyk zyt. Is dat eene Wysgeerige wederlegging van myne Bedenkingen en Zwaarigheden tegen uwe gesteldens? Is dat eene oplossing van myne Tegenwerpingen? Zyn dat Rechtvaardigingen en Zuiveringen van uwe Misslagen? Is dat, in 't algemen, een Geschrift van een Liefhebber van Studie, van een Man, die zig met zoo veel ophef, zoo laat voorstaan van zyne Liefde tot de Waarheid?

Nozeman vindt dat hij door Van der Aa “by de Leezers [is] ten toongesteld, als een Oneerlyk mens, een onredelyke Weetniet, en als een Knaap die met de Eere van Gods Volkomenheid niet zeer veel op heeft.” Van der Aa verwijt Nozeman dat hij tot verdraagzaamheid roept, maar daar zich niet naar gedraagt. “Daar kreeg de *Remonstrant* een streek, niet waar?” Juist Van der Aa toont zich niet liefdevol. “De onweersvlaagen van Vooroordeel en Onagtzaamheid stuiten de Helderheid; en dus, in stede van Oplossing, Onderregting, en Reden, krygen wy stormbuijen van schampere bejegening, spotternye en haatlykheid. Opmerkelyk is 't, dat uwe Wysgeerigheid geene der gemelde zaaken, zelfs van verre, ter wederlegginge aanroert.”

Bezwaar blijft dat Van der Aa leunt op veronderstellingen die hij niet heeft aangetoond. “Ik heb naa Bewys gevraagd, waarom het Gode onmooglyk zei zig langs meer dan langs éénen enkelen weg als het Opperst Goed te doen kennen en genieten? Zo lang myn Heer de

Antwoorder zulk bewys niet geeft, en maar enkel deeze groote zaak gelieft te onderstellen, mag ik, met oneindig meer recht dan hy, zynE tot den regel wyzen, *Affirmanti incumbit probatio*, die iets bevestigt moet het bewyzen.” Van der Aa levert géén wijsgerige argumentatie; het is duidelijk dat “uwe Beantwoording waarlyk niets anders behelst dan ruuwe Spotternyen en openbaare Misduidingen myner meening, en Vitteryen enkel ingerigt om den Leezer te verbysteren. In ’t algemeen, myn Heer, nooit had ik kunnen gelooven, dat uwe Natuurlyke Vlugheid zoo ver den baas kon speelen over uw Oordeel, als ik telkens merk dat waarlyk is gebeurd; en indien Uwe E, naa het leezen van myne wederlegginge, dat zelve niet kan zien, stel ik haar hooploos.”

De beschuldiging dat Nozeman met zijn pleidooi Gods eer zou aantasten, was kwetsend. Hij heeft echter zijn boosheid daarover overwonnen; “k oordeelde het genoeg over dit artikel u alleen te zeggen, dat (’t geen ik in een Wijsgeer onbetaamlyk houde) de THEOLOGISCHE HAAT in uw gemoed gehuisvest hebben moest”. Hoe kan Van der Aa de wijze waarop hij Nozeman aanvalt verantwoorden? “Ik zeg, ’t is noch Edelmoedig, noch Verantwoordelyk, noch Kristlyk.”

Aan het eind komt Nozeman terug op zijn bewering dat Leibniz door inhoudelijk niet op de vraag van Clarke te antwoorden, laat zien dat hij die vraag niet goed kon beantwoorden. Van der Aa stelde dat Leibniz niet had kunnen reageren omdat hij overleden was voordat hij de vijfde brief van Clarke ontving. Nozeman maakt nu duidelijk dat diezelfde vraag ook al stond in de derde brief van Clarke, dus Leibniz had die wel kunnen beantwoorden; “zo volgt dan onwederspreeklyk, dat myn heer de Ophelderaar van de Historie niet alleen geheel niet weet, maar zelfs in dit geval aan de roeklooste Vermetelheid en Verwaandheid zig heeft schuldig gemaakt.” En even later: “ZynE is de Onredelyke *Weetniet* in ’t geval.”⁷⁹

79 N.N. (Nozeman), *Tweede brief aan den Eerwaardigen Heere N.N. over zyne Ophelderingen Nopens eenige stukken, raakende de mooglykheid van een ander, evengoed, wereldgestel, opgegeeven in het Derde Stuk van het Hollands Magazyn, Bladz: 661-700*. Te Haarlem, By J. Bosch, Boek- en papierverkooper. Haarlem, 24 maart 1752, 3, 6v, 8, 9, 17, 39, 49, 70, 71, 81 en 85.

Deze wisseling van artikelen en open brieven gaat over een in die tijd serieus wijsgerig verschil in visie. Aan de ene kant staat Van der Aa in het spoor van Leibniz. De inzet is hier bij het denken over God die als almachtig en volstrekt goed alleen het allerbeste geschapen kan hebben. Aan de andere kant staat bij Nozeman de afwijzing van deze metafysica, omdat die géén ruimte zou laten voor vrijheid bij God en bij de mens, en daarmee afbreuk zou doen aan de ethiek. Argumenten zijn wat dit betreft logisch en conceptueel van aard. Inhoudelijk zouden hun teksten nader te analyseren zijn. Ik verwacht dat dan blijkt dat begrippen niet zo helder en argumenten niet zo sluitend zijn als de auteurs denken.

Het thema komt elders in de filosofie terug. Leibniz werd enkele jaren later, in 1759, door Voltaire op de hak genomen in *Candide, ou l'Optimisme*, in de gestalte van de filosoof Pangloss, die in de grootste ellende herhaalt dat dit de beste van alle mogelijke werelden is. Aanleiding voor de *Candide* was de aardbeving en daaropvolgende tsunami die in 1755 de stad Lissabon had verwoest. Enkele decennia later, in de *Kritik der reinen Vernunft* (1781), schrijft Immanuel Kant over de beperkingen van de metafysica van Christian Wolff en Leibniz. Vrijheid is in zijn *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) een noodzakelijke vooronderstelling voor de ethiek, terwijl in wetenschappelijke verklaringen causaliteit verondersteld moet worden.

Verskil van opvattingen op dit terrein, hier de tegenstelling tussen Clarke en Newton enerzijds en Leibniz en Wolff anderzijds, hoefden binnen de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen geen problemen te geven. Jan Engelman vertaalt een tekst van de newtoniaan 's Gravesande, maar wordt jaren later nog getypeerd als een wolffiaan, dus als iemand uit de wijsgerige traditie van Leibniz. Waarom is het bij deze twee zo misgelopen? De toon escaleert. Allebei vinden ze dat ze door de ander onheus bejegend zijn, dat de ander de regels van een fatsoenlijke wijsgerige discussie heeft geschonden, ja, dat de ander eigenlijk geen goed wijsgeer en geen goed christen is,

terwijl zij zelf zich beheersen en tot zakelijke argumenten beperken. Over en weer betwisten zij de intellectuele, morele en religieuze integriteit van de ander. Emotioneel lijkt het een oplopend conflict tussen twee teleurgestelde mensen die in een betere wereld misschien wel samen hadden kunnen optrekken.

HAARLEMSE VOORDRACHTEN

- I. Dr. J.A. Bierens de Haan. Het probleem van de intelligentie bij de dieren. 1946
- II. Dr. Jac. van Ginneken. Het mysterie der menselijke taal. 1946 (uvk)
- III/IV. Jhr. mr. W.J.M. van Eysinga. Eenige beschouwingen over het internationaal statuut van den Noord-Nederlandschen Staat sedert zijn ontstaan, en Eenige beschouwingen over ons land te midden van de naoorlogsche wereld. 1946
- V. Dr. J.A.J. Barge. De betrekking tusschen vorm en functie als biologisch probleem. 1947
- VI. Dr. A.D. Fokker. Verbeelding en geloof in de wetenschap. 1947
- VII. Dr. J.H.F. Umbgrove. Symphonie der aarde. 1948
- VIII. Dr. A.J. Kluyver. Homo militans. 1949
- IX. Dr. M.G.J. Minnaert. Met kijker en integraal. 1950
- X. Dr. E.J. Dijksterhuis. Christiaan Huygens. 1951
- XI. Dr. B.G. Escher. Lascaux als aanrakingspunt van Geologie, Praehistorie en Kunst. 1952
- XII. Mr. A. Staring. Wetenschap, waarheen? Traditie en toekomst. 1953
- XIII. Jhr. dr. P.J. van Winter. De Zeven Provinciën. 1954
- XIV. Dr. H.R. Kruyt. Ordening op het gebied van het wetenschappelijk onderzoek. 1955
- XV. Dr. E. van Slogteren. Plantendokter. 1956
- XVI. Dr. B.A. van Groningen. Apollo. 1956
- XVII. Dr. J. Jongbloed. Homo Volans. 1957
- XVIII. Dr. G.J. van Oordt. De oriëntatie van de trekvogel. 1958 (uvk)
- XIX. Dr. A. Charlotte Ruys. Keerzijden van vooruitgang. 1959 (uvk)
- XX. Dr. H.M.J. Oldewelt. De taal, onze burcht en gevangenis. 1960 (uvk)
- XXI. Jhr. dr. D.J. van Lennep. Creatieve begaafdheid. 1961
- XXII. Dr. O. Bottema. Wat te bewijzen was. 1962
- XXIII. Dr. H.C. van de Hulst. Middel en doel in de Sterrekunde. 1963
- XXIV. Dr. D.J. Kuenen. Insectenplagen, ontstaan en bestrijding. 1964
- XXV. Dr. D.W. van Krevelen. Synthetische stoffen. 1965
- XXVI. Dr. A.C.S. van Heel. Lenzen. 1966
- XXVII. Ir. J.Th. Thijsse. Nederland moet samen met het water leven. 1967
- XXVIII. Dr. W. Glasbergen. Nogmaals HVS/DKS. 1969
- XXIX. Jhr. ir. C.C.Th. de Beaufort. Het behouden van bouwwerken uit de oudheid. 1969
- XXX. Dr. I. Boerema. Chirurgie onder hoge atmosferische druk. 1970
- XXXI. Dr. A. Quispel. Vijf miljard jaren wereldgeschiedenis. 1971
- XXXII. Dr. J.H. Oort. De Oorsprong van het heelal. 1972
- XXXIII. Dr. M.A. Beek. Uit het Hebreeuws in het Nederlands. 1973

- XXXIV. Dr. J. Timbergen. De integratie van ontwikkelingspolitiek en milieubeleid. 1974
- XXXV. Dr. A.A. Thiadens. De geologie in de Nederlandse samenleving. 1975
- XXXVI. Dr. W.J. Kolff. Kunstmatige organen, vandaag en morgen. 1976
- XXXVII. Dr. mr. C.A. van Peursen, Dr. Ir A.E. Pannenburg, Mr. E. Kranenburg. De plaats van de wetenschap in de huidige en toekomstige samenleving. 1977
- XXXVIII. Mr. B.V.A. Röling. Enkele aspecten van de processen van Neurenberg en Tokio. 1978
- XXXIX. Dr. H.B.G. Casimir. De Kringloop van natuurkunde en techniek in de 20e eeuw. 1979
- XL. Dr. E.M. Uhlenbeck. Het wonder van de natuurlijke taal. 1980
- XLI. Dr. E. Zürcher. China na Mao. Modernisering en wetenschap. 1981
- XLII. Dr. D. de Wied. Stoffelijke beïnvloeding van het geheugen. 1982
- XLIII. Dr. S. Dresden. Bezig zijn met literatuur. 1983
- XLIV. Dr. E. den Tex. Vulkanisme. 1984
- XLV. Dr. J. Mansfeld. Absolutisme en relativisme. 1985
- XLVI. Dr. A.A. Verrijn Stuart. De computer een huisdier. 1986
- XLVII. Dr. ir. N.W.F. Kossen. Biotechnologie op maat. 1987
- XLVIII. Dr. D.M. Schenkeveld. Homerus (1752-1988).
Visies op het gesprek tussen Hector en Andromache. 1988
- XLIX. Dr. P. Borst. Hoe kanker ontstaat. 1989
- L. Mr. P.H. Kooijmans. Mensenrechten – Panacee voor alle kwalen? 1990
- LI. Dr. H.W. von der Dunk. Tijd en cultuur in de twintigste eeuw. 1991
- LII. Dr. J. Bruyn. Rembrandts werkplaats. 1992
- LIII. Dr. F.W. Saris. Het Siliciumtijdperk. 1993
- LIV. Dr. W.J.M. Levelt. Onder woorden brengen. Beschouwingen over het spreekproces. 1994
- LV. Dr. J.C. Zadoks. Munt of kruis? Bespiegelingen over 50 jaren gewas en gewasbescherming. 1995
- LVI. Dr. O.J. de Jong. Religieuze inspiratie rond eeuw en millennium. 1996
- LVII. Dr. E.P.J. van den Heuvel. Neutronensterren, supernovae, zwarte gaten. 1997
- LVIII. Dr. W.A. Wagenaar. Aan beide zijden van de bijl. 1998
- LIX. Dr. D.W. Erkelens. Van Anitschkov tot McDonalds. Management van hart- en vaatziekte in de twintigste eeuw. 1999
- LX. Dr. W.P. Blockmans. Het keizerschap van Karel V: Europese droom versus regionale werkelijkheid. 2000
- LXI. Dr. A.D.M.E. Osterhaus. Een onzichtbare dreiging in een nieuw tijdperk. 2001

- LXII. Ir. M.C. van Veen. 250 jaar Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen / Dr. J. Goudsblom. Mappae Mundi: Kaarten van een veranderende wereld / Dr. D.C. Christian. Maps of Time: Human History and Terrestrial History / Dr. P. Harremoës. Lessons from the History of Innovations and Failures. 2002
- LXIII. Dr. E.G.E. van der Wall. Is Godsdienst schadelijk? 2003
- LXIV. Dr. H.W. Lenstra. Riemann, Escher en Droste. 2004 (niet in druk verschenen)
- LXV. Mr. A. Soeteman. Zijn veilige rechten wel veilig? 2005
- LXVI. Dr. G. van Dijk. Geloof in de wiskunde. 2006
- LXVII. Dr. F.A.G. den Butter. Nederland als transactie-economie. 2007
- LXVIII. Dr. C.W.J. Beenakker. Magische Technologie. 2008
- LXIX. Dr. F.P. van Oostrom. Boek in aanbouw. Over de veertiende eeuw als verre spiegel. 2009
- LXX. Z.K.H. De Prins van Oranje. Water als basis voor menselijke ontwikkeling. Met co-referaat van Dr. R. Rabbinge. 2010
- LXXI. Dr. D. Draaisma. De nulmeridiaan van oud. 2011
- LXXII. Dr. K.M. van Hee. Digitale veiligheid: Risico's en remedies. 2012
- LXXIII. Dr. I. Sluiter. Wat is Griekenland waard? 2013
- LXXIV. Dr. E.P. Verlinde. Een nieuwe kijk op de kosmos. 2014
- LXXV. Mr. G.J.M. Corstens. De rechtsstaat, verworvenheden en bedreigingen? 2015
- LXXVI. Dr. A.P. IJzerman. En dan is er koffie ... Onderweg naar nieuwe geneesmiddelen. 2016
- LXXVII. Dr. E.A.M. Crone. De jeugd heeft de toekomst. 2017
- LXXVIII. Dr. B.L. Feringa. The Joy of Discovery. 2018 (niet gepubliceerd)
- LXXIX. Dr. R.B. Andeweg. De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk. 2019
- LXXX. Dr. E.F. van Dishoeck. Nieuwe werelden, nieuwe perspectieven. 2021 (publicatie verwacht 2023)
- LXXXI. Dr. C.K.W. de Dreu. Waarom vechten mensen? 2022
- LXXXII. Dr. A.N.M. Schumacher. De immunologische afweer tegen kanker. 2023
- LXXXIII. Dr. W.B. Drees. Waarom Deo et Patriae? Geloof én wetenschap in de eerste jaren van de Hollandsche Maatschappij. 2024

